

**ΕΘΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

**ΚΕ΄ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ
ΤΕΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

ΤΙΤΛΟΣ

**«Η Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΕΠΠΑ)
της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) Μετά τη Συνθήκη της
Λισαβόνας: Θεσμικές Παρεμβάσεις, Στρατηγικές, Σχέδια
Δράσης»**

ΤΜ. ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ: Οικονομικών Εμπορικών Υποθέσεων

Επιβλέπων:

Ευστάθιος Φακιολάς

Σπουδαστής:

Ζαχαριάδης Σταμάτιος

ΑΘΗΝΑ - 2018

**«Η Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
(ΕΠΠΑ) της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) Μετά τη
Συνθήκη της Λισαβόνας: Θεσμικές Παρεμβάσεις,
Στρατηγικές, Σχέδια Δράσης»**

Copyright © 2018

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν επίσημες θέσεις της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης.

Δήλωση

«Δηλώνω ρητά ότι, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας, δεν παραβιάζει καθ' οιονδήποτε τρόπο πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής.»

Αθήνα, 12/12/2018

Υπογραφή

Σταμάτιος Ζαχαριάδης

Περίληψη

Η Συνθήκη της Λισαβόνας το 2009 έφερε ουσιαστικές αλλαγές στην λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας της Ένωσης. Καινοτομίες εισήχθησαν όπως η Μόνιμη Διαρθρωμένη Συνεργασία ενώ αναβαθμίστηκαν ουσιαστικά θεσμοί όπως ο Ύπατος Εκπρόσωπος και η European Defence Agency. Επιπροσθέτως Τον Ιούνιο του 2016 η ΕΕ, ανταποκρινόμενη στις προκλήσεις της εποχής ανακοίνωσε στην σκιά του BREXIT την Παγκόσμια Στρατηγική της.

Το ζήτημα που απασχολεί την παρούσα εργασία είναι το κατά πόσο η εμφάνιση των απειλών στον κυβερνοχώρο μπορεί να οδηγήσει τα κράτη μέλη σε αύξηση της συνεργασίας όπως την εννοεί ο θεσμικός νεοφιλελευθερισμός και ο αμυντικός ρεαλισμός. Προκειμένου να διαπιστωθεί αυτό, θα εξεταστούν όλα τα παραπάνω μαζί με την ιστορική εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας.

Λέξεις Κλειδιά

- Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΕΠΠΑ)
- Παγκόσμια Στρατηγική Ευρωπαϊκής Ένωσης
- Κυβερνοασφάλεια
- Ύπατος Εκπρόσωπος
- Μόνιμη Διαρθρωμένη Συνεργασία
- Ευρωπαϊκός Οργανισμός Άμυνας

Abstract

The Treaty of Lisbon in 2009 brought substantial changes to the functioning of the European Union and the Union's foreign and security policy. Innovations were introduced such as the Permanent Structured Cooperation, while institutions such as the High Representative and the European Defence Agency were significantly upgraded. In addition, in June 2016, the EU, responding to the challenges of the time, announced in the shadow of BREXIT its Global Strategy.

The topic of this paper is whether the emergence of cyber threats can lead Member States to increase co-operation as institutional neo-liberalism and defence realism propose. To ascertain this, all the above will be examined together with the historical evolution of the Common Foreign and Security Policy.

Key Words:

- Common Foreign and Security Policy (CFSP)
- European Union Global Strategy
- Cyber-security
- High Representative
- Permanent Structured Cooperation
- European Defence Agency

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη	4
Abstract.....	5
Συνοτομογραφίες.....	7
1. Εισαγωγή	8
1.1 Σκοπός.....	8
1.2 Μέθοδος	9
2. Θεσμικές Αλλαγές στην ΕΠΠΑ με την Συνθήκη της Λισσαβόνας	14
2.1 Επισκόπηση της ΕΠΠΑ πριν την Συνθήκη της Λισσαβόνας	14
2.1.1 Προλεγόμενες Επισημάνσεις	14
2.1.2 Ορόσημα	15
2.1.3 Αποτίμηση.....	18
2.2 Το νέο θεσμικό πλαίσιο	19
2.3 Ύπατος Εκπρόσωπος	20
2.4 European Defence Agency (EDA)	22
2.5 Permanent Structured Cooperation (PESCO).....	24
3. Παγκόσμια Στρατηγική της ΕΕ	28
3.1 Εισαγωγή	28
3.2 Προτεραιότητες, Στόχοι και Εργαλεία	30
3.3 Αποτίμηση	32
4. Στρατηγικές της ΕΕ απέναντι στις Κυβερνο-Απειλές	37
4.1 Γιατί τα κυβερνο-όπλα και οι κυβερνο-επιθέσεις αποτελούν απειλή;	37
4.2 Η Στρατηγική της ΕΕ	40
4.3 Ο ρόλος της ENISA και το Cybersecurity Act.....	43
4.4 Η Οδηγία NIS	45
4.5 Προγράμματα χρηματοδότησης και συνεργασίας.....	46
4.6 Η κυβερνοασφάλεια και το μέλλον	47
5. Επίλογος	48
Βιβλιογραφία	50

Συντομογραφίες

ΔΕΕ	Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΠ	Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη
ENISA	European Network and Information Security Agency
ΕΟΑ/EDA	Ευρωπαϊκός Οργανισμός Άμυνας/ European Defence Agency
ΕΠΑ	Ευρωπαϊκή Πολιτική Άμυνας
ΕΠΑΑ	Ευρωπαϊκή Πολιτική Άμυνας και Ασφάλειας
ΕΠΠΑ	Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΕΣ	Ευρωπαϊκό Συμβούλιο
ΕΣΑ/ESS	Ευρωπαϊκή Στρατηγική Ασφαλείας/ European Security Strategy
ΕΥΕΔ/EEAS	Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης/ European External Action Service
ΚΕΠΠΑ	Κοινή Εξωτερική Πολιτική Άμυνας και Ασφαλείας
ΚΠΑΑ	Κοινή Πολιτική Άμυνας και Ασφάλειας
ΜΔΣ/PESCO	Μόνιμη Διαρθρωμένη Συνεργασία/ Permanent Structured Cooperation
ΠΣΕΕ/EUGS	Παγκόσμια Στρατηγική της ΕΕ/ EU Global Strategy
ΣΕΕ	Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για την λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

1. Εισαγωγή

1.1 Σκοπός

Η Συνθήκη της Λισαβόνας είναι η τελευταία Συνταγματική Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ ή Ένωση). Η κανονιστική και πολιτική πρόθεσή της προκύπτει από την αναγκαιότητα να μειώσει το δημοκρατικό έλλειμμα και την κρίση της πολιτικής/διεθνούς πολιτικής ταυτότητας της ΕΕ, μετά την αποτυχία της να θεσπίσει ένα Σύνταγμα για την Ευρώπη. Η κατάσταση αυτή έχει δημιουργήσει πολλά ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο θα αναπτυχθεί περαιτέρω η Ευρωπαϊκή Ένωση και εάν θα μπορέσει να αποτελέσει μια πολιτική ένωση (ιδίως με ομοσπονδιακό χαρακτήρα) με διεθνή πολιτική ταυτότητα και που θα την καθιστούσε αξιόπιστο παγκόσμιο παράγοντα.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι αρχικά να εξετάσει κριτικά τις καινοτομίες που εισήχθησαν τόσο σε θεσμικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο πολιτικών και στρατηγικής μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Έπειτα είναι να πραγματοποιήσει ένα θεωρητικό έλεγχο των προτάσεων του θεσμικού νεοφιλελευθερισμού και του αμυντικού ρεαλισμού πάνω στο ζήτημα της διεθνούς συνεργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, η εργασία στοχεύει να μελετήσει την επίδραση της εμφάνισης του φαινομένου της κυβερνοασφάλειας (ανεξάρτητη μεταβλητή) στην προσφορά για διεθνή συνεργασία (εξαρτημένη μεταβλητή). Σχετικά με την διαδικασία του ελέγχου, η εργασία επιλέγει την πολιτική κυβερνοασφάλειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως την υπό μελέτη περίπτωση. Η θέση της εργασίας είναι ότι οι κυβερνοεπιθέσεις που δέχονται τα κράτη μέλη της Ένωσης τα ωθούν προς την συνεργασία επιβεβαιώνοντας τόσο τον θεσμικό νεοφιλελευθερισμό όσο και τον αμυντικό ρεαλισμό.

Πιο συγκεκριμένα η εργασία είναι χωρισμένη σε τρία μέρη. Στο πρώτο αρχικά θα διατρέξουμε την ΚΕΠΠΑ πριν την Συνθήκη της Λισαβόνας ώστε να νοηματοδοτηθούν οι αλλαγές που επήλθαν. Έπειτα θα καταγραφούν οι προαναφερθείσες καινοτομίες και στην συνέχεια θα εξεταστούν με κριτικό πνεύμα οι σπουδαιότερες εξ' αυτών. Θα δοθεί ειδικότερα έμφαση στον θεσμό του Υπατου Εκπροσώπου, στην αναβάθμιση της European Defence Agency και στην πρόσφατη ενεργοποίηση της Μόνιμης Διαρθρωμένης Συνεργασίας (PESCO). Ο λόγος είναι ότι ο

θεσμός του Έπατου Εκπροσώπου αποτελεί μια απόπειρα γεφύρωσης των υπερεθνικών και των διακυβερνητικών στοιχείων της Ένωσης. Η European Defence Agency έχει αναλάβει το σημαντικό εγχείρημα της αξιολόγησης των δυνατοτήτων που έχουν οι ένοπλες δυνάμεις των κρατών μελών ενώ η Μόνιμη Διαρθρωμένη Συνεργασία αποτελεί το πρώτο ουσιαστικό επιχειρησιακό βήμα προς τα εμπρός εδώ και πολύ καιρό στην ευρωπαϊκή άμυνα.

Στο δεύτερο μέρος θα περάσουμε από το θεσμικό κομμάτι στο κομμάτι της στρατηγικής και θα εξεταστεί η Παγκόσμια Στρατηγική της ΕΕ που τέθηκε σε ισχύ το καλοκαίρι του 2016. Θα γίνει σύντομη επισκόπηση στις διαδικασίες που οδήγησαν στην έκδοση του κειμένου και έπειτα θα γίνει μια κριτική αποτίμηση του. Ο λόγος που επιλέχθηκε η κριτική ανάλυση της Παγκόσμιας Στρατηγικής δεν είναι μόνο ότι θέτει στις πρώτες τις προτεραιότητες την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο αναγνωρίζοντας την στρατηγική σημασία του αλλά και ότι αποτελεί την πρώτη προσπάθεια μετά την Συνθήκη της Λισαβόνας ώστε η Ευρώπη να ιεραρχήσει τις προτεραιότητες της ως παγκόσμιος δρώντας κάτι που φυσικά ακουμπάει και επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την ΕΠΠΑ.

Το τρίτο μέρος θα αφιερωθεί στην ανάλυση της πολιτικής, των νομοθετικών πρωτοβουλιών και των σχεδίων δράσης της ΕΕ για την ασφάλεια στον Κυβερνοχώρο. Θα δούμε δηλαδή τι κάνει η European Network and Information Security Agency (ENISA), το Cybersecurity Act, την Οδηγία NIS και τα προγράμματα χρηματοδότησης.

1.2 Μέθοδος

Το ζήτημα της διεθνούς συνεργασίας υπήρξε αντικείμενο εξέτασης τόσο από τον ρεαλισμό (αμυντικό και επιθετικό) όσο και από τον θεσμικό νεοφιλελευθερισμό. Ο Robert Keohane και η Lisa Martin έχουν σημειώσει ότι 'είτε για καλό είτε για κακό η θεσμική θεωρία είναι η ετεροθαλής αδελφή του ρεαλισμού' (Keohane and Martin, 1984). Ο κόσμος δεν λειτουργεί μόνιμα σε κατάσταση σύγκρουσης συμφερόντων καθώς υπάρχουν και κοινά συμφέροντα. Επίσης οι δύο θεωρίες μελετούν διαφορετικούς κόσμους (οικονομία οι νεοφιλελεύθεροι, ασφάλεια οι ρεαλιστές) αλλά και διαφορετικά ζητήματα (αποδοτικότητα οι νεοφιλελεύθεροι και κατανομή ισχύος οι ρεαλιστές).

Στο πεδίο της συνεργασίας ο νεοφιλελευθερισμός δεν βλέπει να υπάρχει περισσότερη συνεργασία από ότι ο ρεαλισμός αλλά αντιθέτως πιστεύει ότι υπάρχει περισσότερο διαθέσιμο πεδίο και προοπτικές συνεργασίας. Έτσι οι δυο σχολές διαφωνούν στο πόσες συγκρούσεις μπορούν να αποφευχθούν επειδή τα κράτη αδυνατούν να διαγνώσουν κοινά συμφέροντα (Boulding, 1959).

Η νεοφιλελεύθερη σχολή σκέψης θεωρεί ότι, εντός του άναρχου διεθνούς συστήματος, οι θεσμοί και η διεθνής συνεργασία προκύπτουν ως λειτουργική ανάγκη. Με άλλα λόγια, οι νεοφιλελεύθεροι υποστηρίζουν ότι οι μονάδες στο διεθνές σύστημα αναπτύσσουν συνεργασίες για να ανταποκριθούν στις ανάγκες, οι οποίες δημιουργούνται από τη φύση και το χαρακτήρα του συστήματος (Keohane, 1982).

Κεντρικής σημασίας μεταβλητή στη νεοφιλελεύθερη θεωρία είναι η έννοια της αποδοτικότητας (efficiency) (Keohane, 1982). Η αποδοτικότητα ενός διεθνούς θεσμού καθορίζει το επίπεδο της ζήτησης, που θα επικρατήσει μεταξύ των δρώντων του συστήματος για αυτόν τον θεσμό (Keohane, 1982). Η νεοφιλελεύθερη θεωρία βασίζεται στην έννοια της αποδοτικότητας των διεθνών θεσμών στη δυνατότητά τους να διορθώνουν τρία εγγενή προβλήματα του διεθνούς συστήματος:

1. Επιτρέπουν τη δημιουργία ενός κοινού κανονιστικού πλαισίου, το οποίο με τη σειρά του διευκολύνει την κατανομή της διεθνούς ευθύνης για τις πράξεις των δρώντων.
2. Μειώνουν την αβεβαιότητα, με την αύξηση της ποσότητας και της ποιότητας των πληροφοριών, που είναι διαθέσιμες στους δρώντες.
3. Μειώνουν το κόστος των συναλλαγών μεταξύ των δρώντων, παρέχοντας ένα σταθερό πλαίσιο διαπραγματεύσεων. (Keohane, 1982)

Η αποδοτικότητα των διεθνών οργανισμών συνδέεται άμεσα με τις τρεις αυτές λειτουργίες:

«Στο βαθμό που τα διεθνή καθεστάτα μπορούν να διορθώσουν τις θεσμικές ελλείψεις της παγκόσμιας πολιτικής σε οποιαδήποτε από αυτές τις τρεις διαστάσεις (ευθύνη, πληροφορίες, κόστος συναλλαγών), μπορούν να γίνουν αποδοτικά εργαλεία για την επίτευξη των κρατικών σκοπών.» (Keohane, 1982)

Ο Keohane παραδέχεται ότι η άναρχη φύση του συστήματος μειώνει σημαντικά την επίδραση του κοινού κανονιστικού πλαισίου, λόγω της έλλειψης ενός σημαντικού μηχανισμού επιβολής κυρώσεων στους δρώντες, οι οποίοι παραβιάζουν τα

συμφωνηθέντα. Για αυτόν τον λόγο, επικεντρώνεται περισσότερο στη μελέτη των άλλων δύο λειτουργιών των διεθνών καθεστώτων μέσα στο διεθνές σύστημα (Keohane, 1982).

Σύμφωνα με τον Keohane, η διεθνής οργάνωση δεν υλοποιείται χωρίς την παρέμβαση πολιτικών δρώντων (Keohane, 1982). Για να πραγματοποιηθεί αυτή η παρέμβαση, πρέπει το κόστος της επένδυσης πόρων στη διαμόρφωση ενός διεθνούς θεσμού να είναι μικρότερο του αναμενόμενου κέρδους που οι δρώντες αναμένουν να απολαύσουν από τη δημιουργία του (Keohane, 1982).

Σχετικά με το κόστος των συναλλαγών, ο Keohane επισημαίνει ότι το κόστος της δημιουργίας ενός διεθνούς θεσμού και των διαπραγματεύσεων, που διεξάγονται μέσα σε αυτόν, πρέπει να είναι μικρότερο του κόστους δημιουργίας ad hoc συμφωνιών για ένα ζήτημα. Σε αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποιεί την έννοια της «θεματικής πυκνότητας,» για να περιγράψει τον αριθμό και τη σημασία των θεμάτων, τα οποία είναι συνδεδεμένα με μια ενότητα διεθνούς πολιτικής. Όταν η πυκνότητα των θεμάτων είναι μεγάλη, υφίστανται οικονομίες κλίμακος στη δημιουργία διεθνών θεσμών (Keohane, 1982).

Οι διεθνείς θεσμοί συμβάλλουν, επίσης, στην ποσότητα και την ποιότητα των πληροφοριών που έχουν στη διάθεσή τους οι δρώντες. Η ποιοτική πληροφόρηση μειώνει την επίδραση της αβεβαιότητας, μέσω της διαμόρφωσης της μελλοντικής συμπεριφοράς όλων των εμπλεκόμενων δρώντων (North, 2005). Συγκεκριμένα, οι διεθνείς θεσμοί συμβάλλουν στην επίλυση τριών προβλημάτων σε σχέση με την ποσότητα και την ποιότητα των πληροφοριών (Keohane, 1982):

1. Βοηθούν στην πιο συμμετρική κατανομή των πληροφοριών μέσα στο σύστημα.
2. Παρέχουν πληροφορίες για ενδεχόμενες αλλαγές στη συμπεριφορά των δρώντων, οι οποίοι συμμετέχουν σε μια συμφωνία.
3. Παρέχουν πληροφορίες για δρώντες, οι οποίοι δρουν με ασυνέπεια στην εφαρμογή των συμφωνηθέντων.

Συμπερασματικά, οι νεοφιλελεύθεροι ανέπτυξαν μια συστημική θεωρία για να εξηγήσουν το φαινόμενο της ζήτησης διεθνών θεσμών, βασιζόμενοι στους υπολογισμούς κόστους/οφέλους των δρώντων. Οι διεθνείς θεσμοί θα δημιουργηθούν όταν υπάρχει μεγάλη πυκνότητα θεμάτων και ζήτηση για πληροφορίες.

Από την άλλη οι ρεαλιστές πιστεύουν ότι η υφιστάμενη πραγματικότητα είναι η καλύτερη δυνατή. Και αν συμβαίνει αυτό, τα ζητήματα διανομής της ισχύος είναι μεγάλα, καθιστώντας δύσκολο να δούμε πώς μπορεί να εφαρμοστεί η νεοφιλελεύθερη ανάλυση (Martin and Simmons, 1992). Για τους θεωρητικούς του επιθετικού ρεαλισμού όπως ο John Mearsheimer τα κράτη μεγιστοποιούν την ισχύ τους (την οποία πρέπει να δουν σε σχετικούς όρους) είτε επειδή είναι το μέσο με το οποίο μπορούν να είναι ασφαλή είτε γιατί θέλουν άλλες αξίες που πιστεύεται ότι η μεγιστοποίηση της ισχύος φέρνει (Mearsheimer, 2001). Για τον Colin Gray οι κούρσες εξοπλισμών αντανάκλουν αντικρουόμενα συμφέροντα και οι πόλεμοι δεν οφείλονται στην αμοιβαία επιδίωξη της ασφάλειας, αλλά επειδή η μία και ίσως και οι δύο πλευρές είναι επιθετικές. Οι επιθετικοί ρεαλιστές βλέπουν πολύ λιγότερα περιθώρια για μεγαλύτερη συνεργασία. Οι επιτιθέμενοι ενδέχεται να αποθαρρυνθούν ή να νικήσουν, αλλά δεδομένου ότι το δίλημμα ασφαλείας είναι αναξιόπιστο, οι πρόσθετες πληροφορίες για τον εχθρό δεν μπορούν να οδηγήσουν σε αλλαγές στις προτιμήσεις σε σχέση με τις στρατηγικές. Η αύξηση του κόστους του πολέμου μπορεί να μειώσει τις βίαιες συγκρούσεις, αλλά σπάνια μπορεί να αυξηθεί η συνεργασία με την αλλαγή των πεποιθήσεων και των πληροφοριών για τον άλλο ή τον κόσμο.

Οι αμυντικοί ρεαλιστές διαφωνούν και παίρνουν θέση σχετικά με το ρόλο της περιττής σύγκρουσης που έχει περισσότερα κοινά με τους νεοφιλελεύθερους. Μελετητές όπως ο Charles Glaser, ο John Herz και ο Stephen Van Evera βλέπουν το δίλημμα του φυλακισμένου να καταγράφει τη σημαντική δυναμική της διεθνούς πολιτικής, ιδιαίτερα μέσω της λειτουργίας του διλήμματος ασφαλείας (η διαδικασία με τους οποία η προσπάθεια ενός κράτους να αυξήσει την ασφάλειά του έχει το αποτέλεσμα, συχνά ακούσιο και μερικές φορές απρόβλεπτο, να μειωθεί η ασφάλεια των άλλων). Συχνά τα κράτη είναι διατεθειμένα να αποδεχθούν το status quo και οδηγούνται περισσότερο από το φόβο παρά από την επιθυμία να κερδίσουν.

Για τους αμυντικούς ρεαλιστές, πολλά εξαρτώνται από τη φύση της κατάστασης: οι αλλαγές που απαιτούνται όταν μια status quo δύναμη αντιμετωπίζει μια επεκτατική δύναμη είναι πολύ διαφορετικές από τις αλλαγές που θα μπορούσαν να αυξήσουν τη συνεργασία μεταξύ των δυνάμεων status quo που φοβούνται η μια την άλλη. Όταν ασχολούνται με τους επιτιθέμενους, η αυξανόμενη συνεργασία δεν είναι εφικτή και η ανάλυση όπως και οι προτιμώμενες πολιτικές των αμυντικών ρεαλιστών διαφέρουν ελάχιστα από εκείνες των επιθετικών ρεαλιστών. Όταν το δίλημμα ασφαλείας είναι το

πρόβλημα, η μία ή και οι δύο πλευρές μπορούν να επιδιώξουν αλλαγές στις προτιμήσεις σε σχέση με τις στρατηγικές (τόσο τις δικές τους όσο και αυτές του άλλου) υπό τη μορφή της εφαρμογής τυπικών πολιτικών "συνεργασίας υπό την αναρχία".

Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι αμυντικοί ρεαλιστές και οι νεοφιλελεύθεροι βλέπουν παρόμοιους τρόπους μείωσης των συγκρούσεων. Και οι δύο αγκαλιάζουν το προφανές παράδοξο ότι οι δρώντες μπορούν να μειώσουν τη δική τους ικανότητα να επωφεληθούν εις βάρος των άλλων τώρα και στο μέλλον. Και οι δύο συμφωνούν ότι η συνεργασία είναι πιο πιθανή ή μπορεί να γίνει έτσι εάν:

- οι μεγάλες συναλλαγές μπορούν να χωριστούν σε μια σειρά μικρότερων
- η διαφάνεια μπορεί να αυξηθεί
- τόσο τα κέρδη από την εξαπάτηση όσο και το κόστος εξαπάτησης είναι σχετικά χαμηλά,
- η αμοιβαία συνεργασία είναι ή μπορεί να γίνει πολύ πιο συμφέρουσα από την αμοιβαία απομάκρυνση και
- κάθε πλευρά εφαρμόζει στρατηγικές αμοιβαιότητας και πιστεύει ότι οι αλληλεπιδράσεις θα συνεχιστούν για μεγάλο χρονικό διάστημα όπως προαναφέραμε (Oye, 1986).

Έτσι για τους αμυντικούς ρεαλιστές, η διάγνωση της κατάστασης και οι στόχοι του άλλου είναι ένα κρίσιμο, δύσκολο αλλά απαραίτητο βήμα. Η διαφωνία των νεοφιλελεύθερων με τους ρεαλιστές, δεν αφορά την ύπαρξη θεσμών ή το γεγονός ότι βρίσκονται εκεί όπου η συνεργασία είναι υψηλή, αλλά στον ισχυρισμό ότι είναι κάτι περισσότερο από όργανα κρατικά και έχουν ανεξάρτητο αντίκτυπο, δηλαδή "μια ζωή δική τους. "

Οι νεοφιλελεύθεροι πιστεύουν ότι η ίδρυση ενός θεσμικού οργάνου μπορεί να αυξήσει τη συνεργασία. Οι ρεαλιστές πιστεύουν ότι αυτό δεν είναι τόσο ψευδής δήλωση όσο μια ψεύτικη θεραπεία, διότι τα κράτη θα ιδρύσουν ένα θεσμό εάν και μόνο αν αυτός ο θεσμός τα βοηθήσει να επιδιώξουν τους στόχους τους.

Από την οπτική αυτή οι κυβερνοεπιθέσεις βασίζονται στην απόκρυψη για να επιτύχουν τους σκοπούς τους. Συνεπώς, η κυβερνοασφάλεια αυξάνει τη ζήτηση για αμοιβαία συνεργασία εκ μέρους ορισμένων δρώντων στο διεθνές σύστημα. Σύμφωνα με το θεσμικό φιλελευθερισμό και τους αμυντικούς ρεαλιστές, η αύξηση της ζήτησης για αμοιβαία συνεργασία οδηγεί στην αύξηση της ζήτησης για θεσμούς και συνεργασία, με

σκοπό την αντιμετώπιση των κυβερνοεπιθέσεων. Με άλλα λόγια, η αλλαγή στη μέθοδο διανομής βίας προς μια διαμόρφωση, η οποία βασίζεται στην απόκρυψη για να επιτύχει τους σκοπούς της, αυξάνει την αβεβαιότητα. Η αύξηση της αβεβαιότητας οδηγεί σε αύξηση της ζήτησης και, κατ' επέκταση, σε αύξηση της προσφοράς διεθνών θεσμών.

2. Θεσμικές Αλλαγές στην ΕΠΠΑ με την Συνθήκη της Λισσαβόνας

2.1 Επισκόπηση της ΕΠΠΑ πριν την Συνθήκη της Λισσαβόνας

2.1.1 Προλεγόμενες Επισημάνσεις

Το 1993 καθιερώθηκε η ΚΕΠΠΑ ως ένας από τους τρεις πυλώνες με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ καθώς ήταν η επιθυμία ορισμένων κρατών μελών να εκπληρώσουν κάποιους πολιτικούς στόχους στην εξωτερική πολιτική τους καθώς και στην εσωτερική τους πολιτική όσον αφορά την ευρωπαϊκή τους ολοκλήρωση και ταυτότητα.

Ήταν ένα δειλό βήμα καθώς αναλήφθηκε μόνον η δέσμευση για προοδευτική διαμόρφωση μιας ΚΕΠΠΑ (Άρθρα 2,3,21,24,36 ΣΕΕ). Καταλύτης για την δημιουργία της ήταν η κρίση στα Βαλκάνια την δεκαετία του 1990, η πτώση του τείχους του Βερολίνου μαζί με την σοβιετική κατάρρευση και η εμφανής αδυναμία της ΕΕ να αντιμετωπίσει επαρκώς τις κρίσεις στην περιφέρεια της. Ουσιαστικά ο πυλώνας της ΚΕΠΠΑ παρέμεινε ένα εξελιγμένο σύστημα διακυβερνητικής συνεργασίας χωρίς αυτόνομο πολιτικό έρεισμα ή νομιμοποίηση. Επίσης δεν υπήρχαν ουσιαστικές πρωτοβουλίες πάρα «επιδίωξη» κοινών δράσεων στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και κοινών θέσεων ή κοινών πολιτικών στον τομέα της άμυνας.

Σύντομα τα κράτη μέλη διαχωρίστηκαν αρχικά σε αυτά που επιθυμούσαν το διακυβερνητικό μοντέλο (Αγγλία-Γαλλία) και σε αυτά που επιθυμούσαν το κοινοτικό (Γερμανία και χώρες Benelux) με άσκηση της εξωτερικής πολιτικής από την ΕΕ. Υπήρξε όμως μετά από την διεύρυνση του 2003 και δεύτερη διάσπαση κατά την οποία τα κράτη μέλη χωρίστηκαν σε 3 ομάδες: τους 'ατλαντιστές' που είχαν ως σημείο αναφοράς στα ζητήματα άμυνας το ΝΑΤΟ και την Ουάσιγκτον με προεξάρχουσα την Αγγλία και από πίσω αρκετές από τις νέες χώρες όπως Πολωνία και Τσεχία. Τους

‘ευρωπαϊστες’ των οποίων ηγούνταν Γαλλία, Γερμανία και συναπάρτιζαν οι χώρες Benelux και η Ιταλία και τέλος οι ‘ουδέτεροι’ στους οποίους ήταν χώρες όπως οι Σκανδιναβικές, η Ιρλανδία και η Μάλτα (Stahl, 2004).

2.1.2 Ορόσημα

Η ΚΕΠΠΑ αντικατέστησε το 1993 που πρωτοεμφανίστηκε την Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασίας (ΕΠΣ). Συμπεριέλαβε το σύνολο των θεμάτων των εξωτερικών σχέσεων της ΕΕ και θεωρητικά και την διαμόρφωση μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής η οποία θα μπορούσε ιδανικά να οδηγήσει σε Κοινή Άμυνα. Οι στόχοι της (ΣΕΕ, άρθρο 24) ήταν οι εξής:

- Ενδυνάμωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας
- Ενίσχυση της ανεξαρτησίας και της παρουσίας της ΕΕ στην διεθνή σκηνή
- Προώθηση της ειρήνης, της ασφάλειας και της ανάπτυξης στην Ευρώπη και τον κόσμο σύμφωνα με τις αρχές του ΟΗΕ, της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι (1975) και της Χάρτας των Παρισίων.
- Η ενδυνάμωση της ασφάλειας της Ένωσης και των κρατών-μελών με κάθε τρόπο
- Η προαγωγή της διεθνούς συνεργασίας,
- Η ανάπτυξη και εδραίωση της Δημοκρατίας και του Κράτους Δικαίου και ο σεβασμός των ανθρωπίνων και θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Εν τέλει το πλαίσιο λειτουργίας της εξωτερικής πολιτικής και άμυνας παρέμεινε διακυβερνητικό με την εξουσία να παραμένει στα κράτη-μέλη στις αποφάσεις που είχαν στρατιωτικό ή αμυντικό αντίκτυπο. Η Επιτροπή συμμετείχε στην διαδικασία με το δικαίωμα ανάληψης πρωτοβουλίας σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Μια προσεκτική ανάγνωση των διεργασιών της περιόδου εκείνης θα δείξει ότι παρά την βούληση των Ευρωπαίων για την δημιουργία μιας αμιγούς ευρωπαϊκής ταυτότητας σε άμυνα και ασφάλεια, η ΕΕ θα φανεί ανίκανη στο να υλοποιήσει άμεσα μια κοινή αμυντική πολιτική εκχωρώντας προσωρινά αυτό το καθήκον στην ΔΕΕ (Κοππά, 2016).

Η ΕΕ θα προσπαθήσει να οργανώσει τις αμυντικές της ανάγκες εντός του νατοϊκού πλαισίου με αποκλειστική χρήση ευρωπαϊκών δυνάμεων και αλυσίδας διοίκησης (chain

of command). Στην πράξη όλο αυτό δεν θα ευδοκιμήσει γιατί η ΔΕΕ αποδείχθηκε ανεπαρκής οργανισμός πολιτικά, θεσμικά και στρατιωτικά με εγγενείς αδυναμίες που δεν του επέτρεψαν να φέρει εις πέρας τις αρμοδιότητες που του ανατέθηκαν.

Πιο συγκεκριμένα επρόκειτο για τις αποστολές Πετερσμπεργκ που πήραν το όνομα τους από την ομώνυμη συνάντηση κοντά στην Βόννη το 1992 και σύμφωνα με τις οποίες η ΔΕΕ ανέλαβε τρεις τύπους επιχειρήσεων: ανθρωπιστικές και επιχειρήσεις διάσωσης, επιχειρήσεις μάχιμων μονάδων σε διαχείριση κρίσεων, συμπεριλαμβανομένων και ειρηνευτικών επιχειρήσεων και τέλος επιχειρήσεις διατήρησης της ειρήνης. Οι αποστολές αυτές ενσωματώθηκαν στο νομικό πλαίσιο της ΕΕ με την Συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997.

Ο στόχος ήταν η συνεργασία NATO και ΔΕΕ ώστε να δημιουργηθούν οι European Combined Joint Task Forces (ECJTF). Για να λειτουργήσουν όμως έπρεπε να ισχύσουν τρία βασικά σημεία της Συμφωνίας Berlin Plus:

A) Πρόσβαση στον σχεδιασμό του NATO

B) Πρόσβαση στις υποδομές και τις δυνατότητες του NATO

Γ) Μια αποκλειστικά ευρωπαϊκή διαδικασία λήψης αποφάσεων και διοίκησης των επιχειρήσεων (Keukeleire & Delreux, 2014).

Εν τέλει αν και ξεκίνησαν με στόχο την οικοδόμηση της εμπιστοσύνης ανάμεσα στους ευρωπαϊστές και τους ατλαντιστές οι Συμφωνίες Berlin Plus αντιμετώπισαν ένα θεμελιώδες πρόσκομμα, αυτό των σχέσεων Κύπρου-Τουρκίας. Η Τουρκία μπλόκαρε την συνεργασία Κύπρου (και άρα ΕΕ) με το NATO, ενώ η Κύπρος μπλόκαρε αντίστοιχα την συμμετοχή της Τουρκίας (και άρα του NATO) σε στρατιωτικές επιχειρήσεις της ΕΕ και σε δραστηριότητες του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Ασφάλειας (Κοππά, 2016).

Η Συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997 έφερε κάποιες απαραίτητες καινοτομίες μετά τα διδάγματα που προέκυψαν στην περίοδο ανάμεσα σε αυτή και το Μάαστριχτ. Αρχικά για πρώτη φορά γίνεται αναφορά (μετά από παρέμβαση της Ελλάδας) για εξωτερικά σύνορα της ΕΕ και εδαφικής της ακεραιότητας. Στις κοινές δράσεις και κοινές θέσεις προστίθενται και οι κοινές στρατηγικές (Άρθρο 13, Συνθήκη Άμστερνταμ) που καθορίζονται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο στους τομείς που τα κράτη μέλη έχουν κοινά συμφέροντα. Επίσης προβλέπεται ειδική πλειοψηφία αντί για ομοφωνία σε

κάποιες αποφάσεις, αυξάνονται οι εξουσίες του Κοινοβουλίου και εισάγεται η δυνατότητα στενότερης συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών. Τέλος δημιουργείται ο θεσμός του Υπατού Εκπροσώπου για την καλύτερη εκπροσώπηση της ΕΕ στο εξωτερικό.

Η πραγματική τομή όμως ήρθε το 1998 στο Σαιν Μαλό όταν Αγγλία και Γαλλία συνέταξαν ένα σχέδιο για προώθηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στον τομέα της άμυνας χωρίς παράλληλη υπονόμευση του NATO (Dover, 2007). Σύμφωνα με την ομόθυμη διακήρυξη:

- Η ΕΕ πρέπει να έχει την ικανότητα για αυτόνομη δράση σε ζητήματα άμυνας και ασφάλειας. Πρόκειται για καίριας σημασίας δήλωση που εκφράζει την επιθυμία η ίδια η ΕΕ να καθορίζει τις προτεραιότητες της ανεξάρτητα από τις ΗΠΑ.
- Η ΕΕ πρέπει να αποκτήσει τις κατάλληλες δομές, να λάβει αποφάσεις και να τις εφαρμόσει,
- Καλεί για ‘αξιόπιστες στρατιωτικές δυνάμεις’ και ‘την απόφαση για την χρήση τους’ (Rutten, 2001).

Η παραπάνω πολιτική ονομάστηκε Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι το 1999 (Κοππά, 2016). Η λέξη ‘κοινή’ σταδιακά απαλείφθηκε και φτάσαμε στην Συνθήκη της Νίκαιας το 2001 και στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας η οποία προέβλεπε κινητοποίηση έως 60.000 ανδρών σε 60 μέρες και δυνατότητα διατήρησης της δύναμης αυτής έως και ένα χρόνο. Μία άλλη σημαντική καινοτομία ήταν η πρόβλεψη για τις πολιτικές και αστυνομικές αποστολές με στόχο την προάσπιση του κράτους δικαίου στις υπό κρίση περιοχές και οι οποίες θα συνεπικουρούσαν τις στρατιωτικές δυνάμεις στην διατήρηση της ειρήνης (Dover, 2007).

Στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι τέθηκε ο Helsinki Headline Goal. Επρόκειτο για στόχο στρατιωτικών δυνατοτήτων με χρονικό ορίζοντα τετραετίας έως το 2003 και με απώτερο σκοπό να δημιουργηθεί μια Μονάδα Ταχείας Αντίδρασης αποτελούμενη από Ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Αυτό παρερμηνεύτηκε από κάποιους ως απαρχές δημιουργίας ‘Ευρωστρατού’. Στην πραγματικότητα όμως επρόκειτο για εθελοντική

συνεργασία των κρατών μελών για να ανταποκριθούν στις αποστολές Πέτερσμπεργκ που προαναφέραμε (Robinson, 2002).

Τελευταίος σημαντικός σταθμός ήταν η αναθεώρηση του Helsinki Headline Goal που έγινε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του 2004 και εισήγαγε τον Headline Goal 2010. Στόχος ήταν η περαιτέρω ανάπτυξη των στρατιωτικών δυνατοτήτων της ΕΕ ώστε να μπορούν να διαχειρίζονται κρίσεις και να μπορούν να διεξάγουν ένα ευρύ φάσμα στρατιωτικών επιχειρήσεων όπως αυτές προβλέπονται στην Συνθήκη της Λισσαβόνας και στην Ευρωπαϊκή Στρατηγική Ασφαλείας του 2003 (ESS, 2003). Η τελευταία υιοθετήθηκε στον απόηχο των τρομοκρατικών επιθέσεων της 11/9 στις ΗΠΑ και καταγράφει τις σημαντικότερες απειλές για την Ευρώπη για εκείνη την περίοδο. Έτσι έχουμε την δημιουργία των Battlegroups που αποτελούν είτε εθνικές είτε πολυεθνικές μάχιμες μονάδες ταχείας αντίδρασης οι οποίες περιλαμβάνουν εκτός από στρατιωτικούς σχηματισμούς μεγέθους ταξιαρχίας και υποστηρικτικές ομάδες (Κοππά, 2016).

2.1.3 Αποτίμηση

Παρά τη ρητορική υψηλού επιπέδου που συνόδευσε την ΚΕΠΠΑ και τις υψηλές προσδοκίες που δημιούργησε, το τελικό της πρόβλημα δεν ήταν μόνο η διαφορετική εξωτερική πολιτική που ακολούθησαν οι χώρες της ΕΕ, αλλά επίσης η απάθεια τους όπως και η απουσία ενεργού στήριξης τόσο της ΚΕΠΠΑ όσο και των πολιτικών πρωτοβουλιών της. Παρόλο που δημιουργήθηκε για να δώσει «μεγαλύτερη πολιτική βαρύτητα» στην ΕΕ, ειδικά αμέσως μετά την επανένωση της Γερμανίας, στην ουσία τέθηκε σε «καραντίνα» στον δεύτερο πυλώνα υπό τον φόβο παρέμβασης στα ζητήματα της από την υπερεθνική Επιτροπή.

Ενώ ορισμένα κράτη μέλη επεδίωξαν την ενίσχυση της ΕΕ ως παγκόσμιου παράγοντα, σε ένα διεθνές σύστημα όπου έπαυσε να υπάρχει ο Ψυχρός Πόλεμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, κάποια άλλα προτιμούσαν να αντιμετωπίσουν τα παγκόσμια προβλήματα με εσωτερικές διαπραγματεύσεις μέσα στο πλαίσιο και στους μηχανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι δεν της επέτρεψαν να διατυπώνει μια ενιαία κοινή φωνή και να αναλαμβάνει παγκόσμιο ρόλο.

2.2 Το νέο θεσμικό πλαίσιο

Με την εφαρμογή της Συνθήκης της Λισαβόνας (1/12/2009), η ΕΕ υποχρεώθηκε να γίνει πιο δημοκρατική και διαφανής, πιο αποτελεσματική και πιο δίκαια (λαμβάνοντας υπόψη τα δικαιώματα και τις αξίες, την ελευθερία, την αλληλεγγύη και την ασφάλεια) και να εδραιωθεί ως αξιόπιστος παίκτης στην παγκόσμια σκηνή με τη δική του ξεχωριστή και αυθεντική διεθνή πολιτική ταυτότητα.

Αν και στην Συνθήκη απουσιάζει ένας κοινός ορισμός για την άμυνα μπορεί με μια προσεκτική ανάγνωση να εντοπιστεί μια νέα οπτική για την άμυνα στην ΚΠΑΑ. Πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 42 της Συνθήκης υπάρχει εντολή προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για να αναπτύξει κοινή αμυντική πολιτική η οποία με την σειρά της θα οδηγήσει σε κοινή άμυνα. Άρα διαχωρίζεται η κοινή αμυντική πολιτική από την κοινή άμυνα με την δεύτερη να έπεται της πρώτης. Επίσης στο άρθρο 41 η Συνθήκη ορίζει ότι η ΚΠΑΑ θα αναλάβει δράση μόνο εκτός του εδάφους της ΕΕ.

Πέραν των παραπάνω, η Συνθήκη θα φέρει μια σειρά ρυθμίσεων και αλλαγών στην ΚΕΠΠΑ σε ζητήματα που αφορούν τον προσανατολισμό της, τις αρχές και τους στόχους της εξωτερικής δράσης, τον ρόλο θεσμικών οργάνων και προσώπων όπως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, ο Ύπατος Εκπρόσωπος, η ΕΕΑΣ και η ΕΔΑ. Επίσης θα φέρει καινοτομίες όπως η Μόνιμη Διαρθρωμένη Συνεργασία, η υποχρέωση αμοιβαίας βοήθειας και συνδρομής σε περίπτωση που κάποιο μέλος υποστεί ένοπλη επίθεση και η ανάληψη κοινών αποστολών από ομάδες κρατών μελών.

Με αυτό τον τρόπο, η παρούσα Συνθήκη φέρνει επαρκείς θεσμικές και πολιτικές καινοτομίες στην άσκηση της κοινής εξωτερικής πολιτικής και άμυνας. Οι σημαντικότερες εκ των οποίων είναι οι εξής:

1. Νέος Ύπατος Εκπρόσωπος για την ΚΕΠΠΑ ο οποίος προεδρεύει στο Συμβούλιο Εξωτερικών Υποθέσεων και παράλληλα είναι Αντιπρόεδρος της πολιτικής ασφαλείας της Επιτροπής με στόχο να βοηθήσει τον συντονισμό, να προσωποποιήσει την ευρωπαϊκή άμυνα και ασφάλεια, να αυξήσει τον αντίκτυπο, τη συνοχή και προβολή της εξωτερικής δράσης της ΕΕ (Missiroli, 2008).

2. Μια νέα Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης η οποία θα παράσχει υποστήριξη και βοήθεια στον Ύπατο Εκπρόσωπο. Τα μέλη θα ψηφίζουν με ειδική πλειοψηφία και

όχι με ομοφωνία στα περισσότερα θέματα. Αν τεθεί ζήτημα ζωτικών συμφερόντων από κάποιο κράτος μέλος τότε μεσολαβεί ο Ύπατος Εκπρόσωπος. Αν ούτε τότε βρεθεί λύση το ζήτημα παραπέμπεται στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (Missiroli, 2008).

3. Έχουμε καθιέρωση της European Defence Agency (EDA), βασικοί στόχοι της οποίας είναι η βελτίωση των στρατιωτικών δυνατοτήτων των κρατών-μελών και η ενδυνάμωση της βιομηχανικής και τεχνολογικής βάσης του αμυντικού τομέα. Τέλος θα πρέπει να παρέχει στο Συμβούλιο κάθε δυνατή βοήθεια για την αξιολόγηση των στρατιωτικών δυνατοτήτων των κρατών μελών (Quille, 2009).

4. Η πρόοδος στην ευρωπαϊκή πολιτική ασφάλειας και άμυνας θα διατηρήσει ιδιαίτερη σημασία λήψης αποφάσεων, αλλά και να ανοίξουν το δρόμο προς την ενίσχυση συνεργασία μεταξύ μικρότερης ομάδας κρατών μελών μέσω της Μόνιμης Διαρθρωμένης Συνεργασίας (PESCO).

Επιπλέον, τα χαρακτηριστικά της Συνθήκης της Λισαβόνας στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ είναι όντως τα βασικά πολιτικά θεσμικά όργανα που εισάγει, δηλαδή ο Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και ο Ύπατος Εκπρόσωπος, καθώς και οι δεσμεύσεις για τη δημιουργία αμυντικού μηχανισμού ειδικού χαρακτήρα *sui generis* (ενσωματωμένες στην ΚΠΑΑ και στην EDA). Με την εγκατάσταση αυτών των θεσμών, η Συνθήκη προσπαθεί να επιτρέψει στην Ευρώπη να μιλήσει με μία φωνή στις διεθνείς υποθέσεις ως προϋπόθεση για την καθιέρωσή της ως παγκόσμιου παράγοντα. Ωστόσο, η προσπάθεια αυτή μειώθηκε μέσω της «δυναρχίας» ή του «εγγενούς δυαδισμού» (Wessels and Borpp 2008, 29), διότι και τα δύο θεσμικά όργανα, όπως ο Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και ο Ύπατος Εκπρόσωπος, έχουν αναλάβει την ευθύνη της εκπροσώπησης της Ένωσης στις διεθνείς σχέσεις.

2.3 Ύπατος Εκπρόσωπος

Σύμφωνα με τη Συνθήκη, ο Ύπατος Εκπρόσωπος είναι υπεύθυνος για την οργάνωση και τον συντονισμό του έργου της Ένωσης όσον αφορά την ΚΕΠΠΑ και εκπροσωπεί την Ένωση στις διεθνείς σχέσεις. Η θέση αυτή δημιουργείται από τη συγχώνευση των δύο προηγούμενων θεσμών: του Ευρωπαίου Επίτροπου Εξωτερικών Σχέσεων και Πολιτικής Γειτονίας και του Ύπατου Εκπρόσωπου για την Εξωτερική Πολιτική και

Πολιτική Ασφάλειας της ΕΕ. Σκοπός αυτής της συγχώνευσης είναι η πιο ορθολογική οργάνωση και η εκπλήρωση των θεσμικών και πολιτικών συνθηκών για τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού Υπουργείου Εξωτερικών της ΕΕ και ενιαίας κοινής εκπροσώπησης της Ένωσης στις διεθνείς σχέσεις.

Επίσης, αυτό που μπορεί να λεχθεί γι' αυτό το νέο θεσμικό όργανο είναι ότι πρόκειται για μια αναθεωρημένη αντιγραφή της θέσης του πρώην Υπουργού Εξωτερικών της ΕΕ, που προβλεπόταν στο «αποτυχημένο» Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Εν προκειμένω, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο "αποφασίζοντας με ειδική πλειοψηφία, με τη σύμφωνη γνώμη του Προέδρου της Επιτροπής, διορίζει τον Ύπατο Εκπρόσωπο της Ένωσης για θέματα εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας", όπως αναφέρεται στο άρθρο 18 παράγραφος 1 του Συνθήκη της Λισαβόνας (Συνθήκη της Λισαβόνας 2010, 26).

Η σημασία αυτού του θεσμού είναι τεράστια, διότι ο Ύπατος Εκπρόσωπος της Ένωσης είναι επίσης υπεύθυνος για τη λειτουργία της ΚΕΠΠΑ καθώς και της Κοινής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας. Στο πλαίσιο αυτό, ο Ύπατος Εκπρόσωπος αναμένεται να προεδρεύσει στο Συμβούλιο Εξωτερικών Υποθέσεων και να αναλάβει επίσης τον ρόλο του ενός από τους Αντιπροέδρους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ως θεσμού υπεύθυνου για τον καθορισμό της γενικής πολιτικής κατεύθυνσης και των διεθνών πολιτικών αντιπροσωπευτικότητας της ΕΕ. Από την άποψη αυτή, ο Ύπατος Εκπρόσωπος υποχρεούται να προάγει και να εξασφαλίζει συναίνεση μεταξύ των κρατών μελών της Ένωσης και συγχρόνως να συμπεριλάβει και να συμβιβάσει τα διαφορετικά πολιτικά συμφέροντα των κρατών μελών στη δημιουργία της ΚΕΠΠΑ.

Με αυτό το πνεύμα, ο Ύπατος Εκπρόσωπος πρέπει να καταβάλει προσπάθειες για τη διασφάλιση της συνέπειας στις διεθνείς πολιτικές δραστηριότητες της Ένωσης, δεδομένου ότι αυτός είναι υπεύθυνος 'στο πλαίσιο της Επιτροπής για τις αρμοδιότητες που του έχουν ανατεθεί στις εξωτερικές σχέσεις και για το συντονισμό άλλων πτυχών της εξωτερικής δράσης της Ένωσης' (Συνθήκη της Λισαβόνας 2010, 27). Ή, όπως προβλέπεται από τη Συνθήκη: 'ο Ύπατος Εκπρόσωπος διεξάγει την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας της Ένωσης. Θα συμβάλει με τις προτάσεις του στην ανάπτυξη αυτής της πολιτικής (...) το ίδιο ισχύει και για την κοινή πολιτική ασφαλείας και άμυνας' (Συνθήκη της Λισαβόνας 2010, 26). Υπό την έννοια αυτή, ο Ύπατος Εκπρόσωπος εξουσιοδοτείται να εκτελεί αντιπροσωπευτικό καθήκον ή, όπως αναφέρεται στο Άρθρο 27 παράγραφος 2: 'Ο Ύπατος Εκπρόσωπος εκπροσωπεί την

Ένωση για θέματα που αφορούν την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας. Διεξάγει πολιτικό διάλογο με τρίτους για λογαριασμό της Ένωσης και εκφράζει την άποψη της Ένωσης θέση σε διεθνείς οργανισμούς και σε διεθνή συνέδρια' (Συνθήκη της Λισαβόνας 2010, 32).

2.4 European Defence Agency (EDA)

Δημιουργήθηκε τον Ιούλη του 2004 με Κοινή Πράξη από το Συμβούλιο των Υπουργών και υπόκειται στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (Wessels and Bopp, 2008) ενώ η λειτουργία της διέπεται από την απόφαση του Συμβουλίου 2015/1835/ΚΕΠΠΑ. Βασική αποστολή της είναι η παροχή υποστήριξης στο Συμβούλιο και σε όσα κράτη-μέλη επιθυμούν να βελτιώσουν τις αμυντικές δυνατότητες της Ένωσης στον τομέα διαχείρισης κρίσεων και η συνδρομή στην ΚΠΑΑ τόσο στην σημερινή όσο και στην μελλοντική της μορφή. Μέχρι την δημιουργία της, η συνεργασία σε επίπεδο εξοπλισμών ανάμεσα στα κράτη μέλη, λάμβανε χώρα εκτός ΕΕ. Αυτό άλλαξε για δύο λόγους. Κατά πρώτον γιατί απέτυχαν προηγούμενες προσπάθειες συντονισμού και συνεργασίας σε επίπεδο εξοπλισμών. Κατά δεύτερον γιατί η εξέλιξη της ίδιας της ΚΠΑΑ δημιούργησε την ανάγκη σύνδεσης των στρατιωτικών δυνατοτήτων με την εξοπλιστική παραγωγή.

Σύμφωνα με το άρθρο 42 παράγραφος 3 προβλέπεται ότι ο εν λόγω οργανισμός θα εργαστεί υπέρ της "ανάπτυξης, έρευνας, απόκτησης και εξοπλισμών των αμυντικών δυνατοτήτων" (Συνθήκη της Λισαβόνας 2010, 38) δηλαδή σε τομείς που στο μέλλον πρέπει να αναπτυχθούν στο πλαίσιο της Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό, το άρθρο 42 παράγραφος 3 ορίζει ότι η EDA προσδιορίζει τις επιχειρησιακές απαιτήσεις της Ένωσης και για το σκοπό αυτό:

‘Η προώθηση μέτρων για την ικανοποίηση αυτών των απαιτήσεων συμβάλλει στον εντοπισμό και, κατά περίπτωση, στην εφαρμογή οποιουδήποτε μέτρου που απαιτείται για την ενίσχυση της βιομηχανικής και τεχνολογικής βάσης του αμυντικού τομέα, συμμετέχει στον καθορισμό μιας ευρωπαϊκής πολιτικής για τις δυνατότητες και τον εξοπλισμό και βοηθά το Συμβούλιο στην αξιολόγηση τη βελτίωση των στρατιωτικών δυνατοτήτων (Η Συνθήκη της Λισαβόνας για το 2010).’

Έτσι, τα καθήκοντα της EDA προβλέπονται στο άρθρο 45 παράγραφος 1 της Συνθήκης της Λισαβόνας, σύμφωνα με το οποίο η EDA έχει ως αποστολή:

1. Να συμβάλλει στον προσδιορισμό των στόχων των στρατιωτικών ικανοτήτων των κρατών μελών και στην αξιολόγηση της τήρησης των δεσμεύσεων τους όσον αφορά τις δυνατότητες (capabilities) που αναλαμβάνουν τα κράτη μέλη
2. Να προωθήσει την εναρμόνιση των επιχειρησιακών αναγκών και την υιοθέτηση αποτελεσματικών και συμβατών μεθόδων προμηθειών.
3. Να προτείνει πολυμερή σχέδια για την εκπλήρωση των στόχων όσον αφορά τις στρατιωτικές δυνατότητες, να διασφαλίζει το συντονισμό των προγραμμάτων που εφαρμόζουν τα κράτη μέλη και να διαχειρίζεται τα ειδικά προγράμματα συνεργασίας.
4. Να υποστηρίξει την έρευνα στον τομέα των αμυντικών τεχνολογιών και να συντονίσει και να σχεδιάσει κοινές ερευνητικές δραστηριότητες όπως και να μελετήσει τεχνικές λύσεις που ανταποκρίνονται στις μελλοντικές επιχειρησιακές ανάγκες.
5. Να συμβάλλει στον εντοπισμό και, εάν χρειάζεται, στην εφαρμογή οποιουδήποτε χρήσιμου μέτρου για την ενίσχυση της βιομηχανικής και τεχνολογικής βάσης του αμυντικού τομέα και για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των στρατιωτικών δαπανών (Συνθήκη της Λισαβόνας 2010, 40).

Κομβικής σημασίας για τη λειτουργία του οργανισμού είναι το Συντονιστικό Συμβούλιο (steering board). Συνέρχεται δύο φορές τον χρόνο σε επίπεδο υπουργών αλλά επίσης σε επίπεδο διευθυντών εθνικών εξοπλισμών, διευθυντών εθνικής έρευνας, πολιτικών διευθυντών κ.α. Το διοικητικό συμβούλιο του οργανισμού απαρτίζεται από το διευθύνοντα σύμβουλο, τους αναπληρωτές του και τους διευθυντές και υποστηρίζεται από την Μονάδα Σχεδιασμού και Πολιτικής. Το στρατηγικό πλαίσιο δραστηριοποίησης του οργανισμού έχει αποφασιστεί από το Συντονιστικό Συμβούλιο και βασίζεται σε τέσσερις άξονες:

- a) Σχέδιο ανάπτυξης στρατιωτικών δυνατοτήτων. Πρόκειται για παροχή ενημέρωσης προς τα κράτη-μέλη σχετικά με τις τάσεις και τα προαπαιτούμενα στους εξοπλισμούς τόσο βραχυπρόθεσμα όσο μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα.
- b) Ευρωπαϊκή Αμυντική Έρευνα και Τεχνολογία
- c) Ευρωπαϊκή Συνεργασία Εξοπλισμών

d) Ευρωπαϊκή Αμυντική, Τεχνολογική και Βιομηχανική Βάση.

Το 2017 ξεκίνησαν νέες πρωτοβουλίες της ΕΕ στον τομέα της άμυνας, οι οποίες έχουν σχεδιαστεί για να ενισχύσουν τον προγραμματισμό, την ανάπτυξη και την απόκτηση συνεργατικών δυνατοτήτων: CARD (Coordinated Annual Review on Defence), PESCO και EDF (European Defence Fund). Ο Οργανισμός συμμετείχε στην προετοιμασία όλων αυτών των πρωτοβουλιών. Τον Οκτώβριο του 2017, ως «γραμματεία CARD», η EDA ξεκίνησε διμερείς διαλόγους με τα κράτη μέλη προκειμένου να συγκεντρώσει πληροφορίες σχετικά με αμυντικά σχέδια (συμπεριλαμβανομένων των δαπανών) που πρέπει να αξιολογηθούν και να παραδοθούν σε τελική έκθεση στους υπουργούς το Νοέμβριο του 2018. Κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2017, η EDA και η EEAS - υπό την ιδιότητά τους ως «γραμματεία της PESCO» - συνεργάστηκαν με τα κράτη μέλη της PESCO για τον εντοπισμό, την αξιολόγηση και την εδραίωση πιθανών έργων PESCO (Fiott and Bund, 2018).

2.5 Permanent Structured Cooperation (PESCO)

Το 2003, το σχέδιο συνταγματικής συνθήκης που εκπόνησε η Ευρωπαϊκή Συνέλευση περιλάμβανε διάφορα άρθρα που αποτελούσαν τη μετάβαση από μια εντελώς διακυβερνητική ευρωπαϊκή πολιτική ασφάλειας και άμυνας σε μια κοινή πολιτική ασφάλειας και άμυνας. Τα άρθρα αυτά βρήκαν τον δρόμο τους, αμετάβλητα, στη Συνθήκη της Λισαβόνας. Ωστόσο, δεν έχουν χρησιμοποιηθεί καθόλου, συμπεριλαμβανομένων των ρητρών για τη Μόνιμη Δομημένη Συνεργασία (PESCO).

Πραγματοποιήθηκε προσπάθεια ενεργοποίησης του PESCO, το 2010, υπό τη βελγική Προεδρία, αλλά δεν υπήρξε καμία πολιτική διάθεση για αυτήν. Η "συγκέντρωση και κοινή χρήση" ήταν εφικτή, αλλά σύντομα αποδείχθηκε ότι δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένα τσιτάτο, ένας άλλος ευφημισμός για την παρακμή. Το αποτέλεσμα ήταν προβλέψιμο: μια περαιτέρω συρρίκνωση των στρατιωτικών δυνατοτήτων.

Εκείνη την εποχή, πολλοί εμπειρογνώμονες σχετικά με την ΚΠΑΑ δήλωσαν ότι η PESCO είναι νεκρή και θαμμένη (Coelmont, 2017). Κάποιοι όμως - αυτοί που, όπως και ο Τσώρτσιλ, γνωρίζουν πολύ καλά ότι "η επιτυχία συνίσταται στην μετάβαση από

αποτυχία σε αποτυχία χωρίς την απώλεια του ενθουσιασμού" - συνέχισαν να δημοσιεύουν κείμενα πολιτικής σχετικά με αυτήν. Και τώρα έχει επιτευχθεί μια πρώτη επιτυχία: το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αποφάσισε να ξυπνήσει την 'ωραία κοιμωμένη' κατά τα λόγια του Ζαν-Κλοντ Γιουνκέρ .

Η τρέχουσα κατάσταση της ευρωπαϊκής άμυνας είναι ξεκάθαρη. Αντιμετωπίζει τώρα πέντε νέες πραγματικότητες:

- (1) Όλα τα ταμπού ή οι κατασκευασμένες δικαιολογίες που προβάλλονται για να μην ξεκινήσει μια αξιόπιστη Ευρωπαϊκή Άμυνα έχουν εξανεμιστεί.
- (2) Διατίθενται πλέον όλα τα θεσμικά εργαλεία, οι συνθήκες, η στρατηγική, η διαδικασία, τα μέσα, οι υπηρεσίες και τα κίνητρα.
- (3) Σε συνεργασία με το NATO "στο μέτρο του δυνατού" έχουμε και εδώ πρόοδο: είναι μια συνεχής διαδικασία.
- (4) Για τα κράτη μέλη τα οποία στο παρελθόν κρύβονταν πίσω από τη θέση του Ηνωμένου Βασιλείου, αυτό δεν αποτελεί πλέον επιλογή.
- (5) Ένας γαλλο-γερμανικός άξονας στον τομέα της άμυνας βρίσκεται στο στάδιο της δημιουργίας.

Τρεις ενέργειες πρέπει να ληφθούν μάλλον επείγοντως.

Πρώτον, να προσδιοριστεί συλλογικά το ποσοτικό και ποιοτικό στρατιωτικό επίπεδο φιλοδοξίας που είναι σε συμφωνία με το δηλωμένο πολιτικό επίπεδο φιλοδοξίας. Ορισμένα από τα κράτη-μέλη υποστηρίζουν την προσκόλληση στον υφιστάμενο Πρωταρχικό Στόχο (Headline Goal). Αυτό όμως θα ισοδυναμούσε με την προετοιμασία για το παρελθόν. Εξετάζοντας το μέλλον, ίσως ακόμη και το άμεσο μέλλον, θα έπρεπε να είναι η ΕΕ σε θέση να χειριστεί ένα σενάριο της Λιβύης ή ένα σενάριο στην περιοχή του Σαχέλ. Αυτό πιθανόν να απαιτεί αναθεώρηση η αναβάθμιση του τρέχοντα Πρωταρχικού Στόχου.

Αυτή είναι μια φιλοδοξία περισσότερο σύμφωνη με το EUGS. Αποτελεί επίσης λογική πρόκληση για την Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτό, ο υφιστάμενος Πρωταρχικός Στόχος είναι κάτω από τις δυνατότητες της. (Και τα Battlegroups δεν είναι παρά μια λεπτομέρεια - το πολύ μια χρήσιμη μονάδα πρώτης εισόδου για μεγαλύτερη δύναμη).

Επίσης, ας μην ξεχνάμε ότι όχι πολύ καιρό πριν, οι ευρωπαϊκές χώρες ανέπτυξαν πάνω από 100.000 στρατεύματα σε επιχειρήσεις διαχείρισης κρίσεων που διεξήχθησαν στο πλαίσιο του NATO, της ΕΕ, του ΟΗΕ, ad hoc συνασπισμούς ή / και εθνικές επιχειρήσεις. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο συνολικός αριθμός ένστολων ανδρών και γυναικών έχει μειωθεί. Ως εκ τούτου, στο μέλλον, εάν θέλουμε να διατηρηθεί το ίδιο επίπεδο συμμετοχής και μάλιστα να γίνει υπέρβαση αυτού του επιπέδου, θα μπορούσαμε να το πράξουμε μόνο εάν τα περισσότερα - και κατά προτίμηση όλα - από τα 27 κράτη μέλη συνεργάζονται με ένα πολύ μόνιμο και πολύ δομημένο τρόπο, στις δυνατότητες, στη διαλειτουργικότητα και στην αποτελεσματική ανάπτυξη. Και κάνοντας αυτό μαζί με τους εταίρους μας, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο. (Coelmont, 2017)

Δεύτερον, πρέπει να δημιουργηθεί ένα καθαρά ευρωπαϊκό αρχηγείο, τόσο για τις μη αποκλειστικές όσο και για τις αποκλειστικές επιχειρήσεις της ΕΕ. Αν υπάρχει η φιλοδοξία να ξεκινήσουν επιχειρήσεις διαχείρισης κρίσεων, χρειάζεται ένα ειδικό κέντρο, ένα μόνιμο και ένα "πλήρες OPS" (operations HQ), όχι μόνο για προληπτικές ενέργειες, αλλά για όλα τα σενάρια που μπορεί κανείς να φανταστεί. Αυτή η απλή στρατιωτική λογική εφαρμόζεται παγκοσμίως, σε κάθε χώρα, συμμαχία ή οργάνωση που ασχολείται με επιχειρήσεις, με μια περίφημη εξαίρεση: την ΕΕ.

Τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό είναι να ξεκινήσει η PESCO. Η ουσία είναι να εξασφαλιστεί ότι είναι κατάλληλη για το σκοπό. Τα υπέρ και κατά για το σκοπό αυτό είναι πενταπλά.

1) Σχετικά με την Ασφάλεια και την Αποτελεσματικότητα

Η PESCO πρέπει να ανταποκριθεί στις δηλωμένες φιλοδοξίες της: πολιτικά, στρατιωτικά, επιχειρησιακά, οικονομικά και βιομηχανικά. Το σύνθημα θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο περιεκτικό και φιλόδοξο όπως το EUGS - με έμφαση στη φιλοδοξία. Η αναγκαία αλληλεγγύη μεταξύ των συμμετεχόντων κρατών-μελών για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων της PESCO δεν μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση. Έως ότου κάθε κράτος μέλος να επιλέξει εάν επιθυμεί να συμμετάσχει - και έτσι να δεσμευτεί.

Φυσικά, είναι σημαντικό για κάθε πρόγραμμα στρατιωτικών δυνατοτήτων να φθάσει στην απαιτούμενη κρίσιμη μάζα των συμμετεχουσών χωρών. Αυτό όμως μπορεί να γίνει και με τη συνεργασία με χώρες που δεν έχουν προσχωρήσει στην PESCO. Αυτό

θα επιτρέψει να υπάρχουν επαρκή περιθώρια για μια εποικοδομητική συζήτηση σχετικά με τον πιο κατάλληλο βαθμό συμμετοχής στην PESCO.

2) Σχετικά με τη βιομηχανία

Δεν εναπόκειται στη βιομηχανία να επιλέγει έργα και προγράμματα για στρατιωτικά οπλικά συστήματα και, στη συνέχεια, να απορροφά τα οικονομικά κονδύλια που προσφέρει η Επιτροπή. Από τώρα και στο εξής εμπλέκονται τα κονδύλια της ΕΕ - δηλαδή τα χρηματοδοτικά μέσα που παρέχουν τα 27 κράτη μέλη. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να δράσουμε πολύ, πολύ προσεκτικά. Εάν υπάρχουν πάντα ενδείξεις ότι τα χρήματα της ΕΕ δαπανώνται απλά για να ευχαριστήσουν ορισμένους κλάδους, επιλέγοντας προγράμματα που δεν είναι σύμφωνα με τις απαιτήσεις της ΚΠΑΑ, η PESCO κινδυνεύει από αιφνίδιο θάνατο. Οποσδήποτε πρέπει να δοθεί έμφαση στις προτεραιότητες που έχουν προσδιοριστεί συλλογικά στο πλαίσιο των δομών ΚΠΑΑ.

3) Σχετικά με τις δυνατότητες

Οι δυνατότητες (capabilities) πρέπει να ενσωματωθούν στο μέτρο του δυνατού. Η ενσωμάτωση δεν περιορίζεται στις κοινές προμήθειες: χρειάζεται κοινή διαχείριση προγραμμάτων από αρχή έως το τέλος, με κοινά logistics, κοινές ενημερώσεις για να διατηρηθεί κατά προτίμηση μια ενιαία κοινή διαμόρφωση (configuration), ακόμα και κοινά δόγματα, εκπαίδευση και άσκηση. Υπάρχουν δυνατότητες να αναπτυχθούν όταν και όπου χρειάζεται. Η PESCO είναι να διευκολύνει τις κοινές αναπτύξεις. Αυτός είναι ένας από τους πιο σημαντικούς στόχους, ενώ είναι πλήρως με σεβασμό της κυριαρχικής λήψης αποφάσεων από τα κράτη μέλη όσον αφορά τη συμμετοχή σε στρατιωτικές επιχειρήσεις.

4) Σχετικά με τις Στρατιωτικές Επιχειρήσεις

Η PESCO πρέπει να θέσει τέρμα στο διάσημο ρητό, σχετικά με τις διασκέψεις για τη δημιουργία δυνάμεων της ΕΕ, το οποίο πηγαίνει ως εξής: ποτέ πριν στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τόσο λίγες χώρες είχαν να κάνουν τόσο πολύ στο όνομα πολλών. Η διαιώνιση αυτής της κατάστασης όπου μόνο λίγες χώρες σηκώνουν το βάρος της ευρωπαϊκής άμυνας το μόνο που θα καταφέρει είναι μόνο να απαξιώσει την PESCO.

Το συμπέρασμα μπορεί να είναι πολύ σύντομο. Χωρίς κατάλληλη χρηματοδότηση, η PESCO και για το θέμα αυτό η ευρωπαϊκή άμυνα θα παραμείνει εφήμερη. Έχει καταστεί σαφές ότι η Ευρώπη δεν μπορεί πλέον να αντέξει το κόστος μιας

παραμελημένης ευρωπαϊκής άμυνας, διότι είναι πράγματι πολύ υψηλή - και δεν βοηθά την κυριαρχία της ΕΕ.

Στο τέλος, η PESCO είναι περίπου 100% εθνική κυριαρχία σε συνδυασμό με 100% ευρωπαϊκή αλληλεγγύη. Δεν μπορεί να υπάρχει το ένα χωρίς το άλλο. Και αυτό ισχύει τόσο για τα μικρότερα όσο και για τα μεγαλύτερα κράτη μέλη.

3. Παγκόσμια Στρατηγική της ΕΕ

3.1 Εισαγωγή

Πρόκειται για τον διάδοχο της ESS του 2003, τότε οι απειλές απέναντι στην ΕΕ όπως είχαν καταγραφεί ήταν οι εξής: τρομοκρατία, διάδοση όπλων μαζικής καταστροφής, περιφερειακές συγκρούσεις, αποτυχημένα κράτη και οργανωμένο έγκλημα. Έκτοτε κύλησε πολύ νερό στο αυλάκι και το περιβάλλον ασφαλείας μεταβλήθηκε σημαντικά. Η Ρωσία από εταίρος σταδιακά άρχισε να μετατρέπεται σε αναθεωρητική δύναμη με αποκορύφωμα την προσάρτηση της Κριμαίας το 2016. Η Μέση Ανατολή αποσταθεροποιήθηκε πλήρως. Όλες αυτές οι αλλαγές εκδηλώθηκαν στην πράξη. Οι κυβερνο-επιθέσεις στην Εσθονία, η Αραβική Άνοιξη και η επέμβαση στην Λιβύη, έξαρση των προσφυγικών ρευμάτων όσο και οι τρομοκρατικές επιθέσεις σε Γαλλία και Γερμανία έκαναν επιτακτική την ανάγκη αναθεώρησης του κειμένου που εκδόθηκε το 2003.

Επίσης όλες αυτές οι απειλές έχουν διαφορετική βαρύτητα για τα κράτη-μέλη, με τα νότια να επικεντρώνονται στο προσφυγικό και τα ανατολικά στην Ρωσία. Αυτό αποτελεί τροχοπέδη στην άρθρωση ενός ενιαίου γεωπολιτικού σχεδιασμού.

Η Ashton ως Υπατη Εκπρόσωπος δεν έδειξε διάθεση να ασχοληθεί ιδιαίτερος με το ζήτημα αυτό ενώ η Mogherini αντιθέτως το έθεσε ως πρώτη προτεραιότητα. Σκοπός ήταν να αντιμετωπιστεί το νέο φάσμα απειλών που αφενός θόλωνε τα όρια εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας και αφετέρου να προστατευτούν οι πολίτες της ΕΕ που πλέον διατρέχουν υπαρκτούς κινδύνους καθώς μέχρι τώρα οι κρίσεις ήταν εξωτερικές και όχι εσωτερικές. Έτσι γεννήθηκε η Παγκόσμια Στρατηγική της ΕΕ (EUGS).

Η «στρατηγική», όπως διαπίστωσε ο Lawrence Freedman (2013, σελ. X-xi), είναι μια λέξη που χρησιμοποιείται υπερβολικά με πολλαπλούς ορισμούς (παρόμοια με τη «ισχύ» και την «πολιτική»). Με μια ευρεία έννοια, μια στρατηγική είναι ένα σχέδιο για την επίτευξη στόχων.

Οι στρατηγικές αφθονούν τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, για καλούς λόγους, όπως οι Goldgeier και Suri (2016, σ. 35) υποστηρίζουν:

‘Ο στρατηγικός προγραμματισμός είναι σημαντικός, επειδή αναγκάζει μια διασπασμένη γραφειοκρατία που ασκεί πολιτική να σκέφτεται δημιουργικά για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ο κόσμος και τι μπορεί να επιτύχει το έθνος που αυτή υπηρετεί. Ο στρατηγικός προγραμματισμός δημιουργεί χώρο για τους ηγέτες να διατυπώνουν προτεραιότητες και να ταιριάζουν με διαφορετικές δυνατότητες σε γενικούς στόχους. Όταν εκτελείται καλά, επιτρέπει στις ισχυρές κυβερνήσεις να κοιτάζουν μπροστά και να γίνουν διεθνείς ρυθμιστές της ατζέντας, αποφεύγοντας την πολύ συνηθισμένη τάση να αντιδρούν σε αναδυόμενες κρίσεις κατά τρόπο αποσπασματικό.’

Οι Annegret Bendiek και Heinz Kramer (2010, σελ. 456) ορίζουν μια στρατηγική εξωτερικής πολιτικής της ΕΕ ως «την ύπαρξη ενός συνολικού σχεδίου για τις διάφορες διεθνείς σχέσεις της ΕΕ, το οποίο περιλαμβάνει επίσης σαφείς στόχους και σχέδια που έχουν ταξινομηθεί σύμφωνα με τις προτεραιότητες».

Το κεφάλαιο αυτό θα αξιολογήσει έτσι την παγκόσμια στρατηγική της ΕΕ με βάση τα ακόλουθα στοιχεία (βλ. Επίσης Bicchì et al 2015):

- Τον βαθμό στον οποίο η EUGS βασίζεται αρχικά σε μια συμφωνία ανάμεσα στα κράτη-μέλη για τα κοινά συμφέροντα και τις αξίες της ΕΕ στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας και έπειτα σε ένα σύνολο στόχων που απορρέουν από αυτά τα κοινά συμφέροντα και αξίες.
- Δεδομένου ότι οι πόροι είναι αναγκαστικά πεπερασμένοι, τον βαθμό στον οποίο η EUGS θέτει προτεραιότητες μεταξύ των στόχων αυτών.
- Τον βαθμό στον οποίο η EUGS αξιολογεί τον τρόπο με τον οποίο οι εξωτερικές συγκυρίες δημιουργούν προκλήσεις ή ευκαιρίες όσον αφορά την επίτευξη των προτεραιοτήτων της ΕΕ.
- Τον βαθμό στον οποίο η EUGS αξιολογεί τα μέσα και τους πόρους που είναι αναγκαία για την επίτευξη των στόχων αυτών εντός συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου, αναγνωρίζει τις αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν για να

κατευθύνουν τους απαραίτητους πόρους για την εκπλήρωσή τους και υποδεικνύει τα ειδικά μέσα και τους θεσμικούς παράγοντες που θα πρέπει να αφιερωθούν στην εφαρμογή των παραπάνω αποφάσεων ·

- Τον βαθμό στον οποίο η EUGS περιλαμβάνει διατάξεις για την τακτική παρακολούθηση και αξιολόγηση της προόδου που έχει επιτευχθεί όσον αφορά την υλοποίηση και επίτευξη των στόχων και, στη συνέχεια, την προσαρμογή των προτεραιοτήτων και των πόρων ανάλογα με τις ανάγκες.

3.2 Προτεραιότητες, Στόχοι και Εργαλεία

Η ΕΕ εκ πρώτης όψεως φαίνεται να είναι το είδος του διεθνούς οργανισμού που στοχεύει στην εκπόνηση μακροπρόθεσμων σχεδίων και προτεραιοτήτων για τις εξωτερικές σχέσεις της και όχι απλώς στην αντίδραση στην τελευταία κρίση.

Μια πιο προσεκτική όμως εξέταση αποκαλύπτει μια μάλλον προβληματική εικόνα. Ο Freedman (2013, σελ. 611) έχει σημειώσει ότι πολλά κυβερνητικά έγγραφα στρατηγικής είναι βραχύβια επειδή:

‘Υπάρχει έλλειψη εστίασης, κάλυψη πάρα πολλών διαφορετικών ή μόνο χαλαρά συνδεδεμένων ζητημάτων και θεμάτων, προσπάθεια ανταπόκρισης σε πολλαπλά ακροατήρια χωρίς εν τέλει να ικανοποιείται κανένα και αντανάκλαση τόνων γραφειοκρατικών συμβιβασμών. Πρόκειται συχνά για ζητήματα που ενδεχομένως πρέπει να αντιμετωπιστούν παρά για τρόπους αντιμετώπισης συγκεκριμένων προβλημάτων.’

Στην πραγματικότητα, οι στρατηγικές της ΕΕ σχεδόν γενικά τείνουν να αφορούν ζητήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν και όχι ειδικά σχέδια για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων με τους συγκεκριμένους διαθέσιμους πόρους. Όπως ο Bendiek και ο Kramer (2010, σελ. 456) υποστηρίζουν:

‘Δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου σαφείς και μακροπρόθεσμοι στόχοι οι οποίοι να είναι αντιληπτοί για την πληθώρα των διαπεριφερειακών και διμερών εξωτερικών σχέσεων της ΕΕ. Ενώ ορισμένοι στόχοι ορίζονται συνήθως στις συμφωνίες που αποτελούν τη βάση για τις αντίστοιχες σχέσεις, τα έγγραφα αυτά συνήθως στερούνται σαφούς χρονοδιαγράμματος, προτεραιότητας των δηλωμένων στόχων, αποτελεσματικής

παρακολούθησης της επίτευξης των στόχων ή συστηματικής αξιολόγησης του εάν τα μέσα που χρησιμοποιούνται είναι κατάλληλα για τους αναφερόμενους σκοπούς.’

Ο Jolyon Howorth υποστήριξε το 2010 ότι «δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ΕΕ χρειάζεται πολύ μεγαλύτερη στρατηγική σκέψη - ειδικά όσον αφορά την εφαρμογή των μέσων σε μεγάλους στόχους» (Howorth 2010, σελ. 463). Οι εξωτερικοί παράγοντες τείνουν να συμφωνούν. Η ΕΕ μπορεί να είναι ένας ελκυστικός εταίρος, αλλά θεωρείται επίσης αναποτελεσματικός με μειούμενες δυνατότητες και εσωτερικά διαιρεμένος (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2014, σελ. 45-7). Για παράδειγμα, ο Jonathan Holslag (2011, σελ. 310) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η «ιδέα ότι η Ευρώπη θα συνεχίσει να αποτυγχάνει ως στρατηγικός παίκτης γίνεται όλο και πιο συνηθισμένη μεταξύ των Κινέζων εμπειρογνομόνων και αξιωματούχων».

Η ΕΕ ταλαιπωρείται με τη διαμόρφωση στρατηγικής, επειδή είναι πολύπλοκη, διακυβερνητική οργάνωση. Αν και η λήψη αποφάσεων στην εμπορική πολιτική είναι τυπικά υπερεθνική, οι περισσότερες εξωτερικές σχέσεις της ΕΕ πρέπει να συμφωνηθούν με ομοφωνία. Η ανάγκη για συμβιβασμό των κρατών μελών της ΕΕ οδηγεί σε αποφυγή ζητημάτων που μπορεί να προκαλέσουν υπερβολικές συγκρούσεις, και έτσι οι σκληρές αποφάσεις τείνουν να μην λαμβάνονται. Ως εκ τούτου, οι μακροπρόθεσμοι στόχοι εξωτερικής πολιτικής της ΕΕ είναι συνήθως αρκετά ασαφείς.

Η κατανομή προτεραιότητας μεταξύ των (πολύαριθμων) διαφόρων στόχων είναι σχεδόν αδύνατη: κάθε κράτος μέλος έχει τις δικές του προτεραιότητες (δεκαετίες πριν ο Stanley Hoffmann (1966) την χαρακτήρισε ως «λογική της πολυμορφίας») και η επίτευξη συμφωνίας πάνω σε ένα σύνολο προτεραιοτήτων της ΕΕ θα απαιτούσε ανταλλαγές και συμβιβασμούς σχεδόν αδύνατους, (Smith 2014, κεφάλαιο 9, Müller 2016). Επιπροσθέτως η αντίδραση και η διαχείριση των κρίσεων τείνουν να χαρακτηρίζουν τις εξωτερικές σχέσεις της ΕΕ και όχι ο μακροπρόθεσμος προγραμματισμός, όπως υποστήριξε ο Sven Biscop (2012):

‘Διότι, ελλείπει σαφών προτεραιοτήτων, η ΕΕ σπανίως αναλαμβάνει την πρωτοβουλία σχετικά με τα βασικά ζητήματα εξωτερικής πολιτικής της εποχής (σε αντίθεση με τις άλλες μεγάλες δυνάμεις) ή, όταν συμβαίνει, οι πρωτοβουλίες της τείνουν να είναι κατακερματισμένες. Κατά συνέπεια, δεν είναι πολύ επιτυχής στην πρόληψη, παρά τη ρητορική της, και σε εκείνα τα ζητήματα τα οποία δεν μπόρεσε να αποτρέψει, τείνει να

αντιδρά αργά. Επιπλέον, η κατανομή των μέσων δεν έχει καμία σχέση με την ιεράρχηση των στόχων.’

3.3 Αποτίμηση

Μπορεί εν τέλει να παράσχει η EUGS στην ΕΕ ένα σχέδιο αντιμετώπισης των διαφόρων κρίσεων στην περιφέρεια της; Οι διάφοροι ειδικοί σχολιαστές έχουν μικτά συναισθήματα. Στο βιβλίο του ο Biscop (2016, σελ. 1) διερωτάται «εάν μας δίνει κάτι που να δουλέψουμε για να καταστήσουμε την εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας της ΕΕ πιο αποτελεσματική. Η απάντηση είναι «ναι και πολλά». Η Kristina Kausch (2016) υποστηρίζει ότι η Mogherini με την ομάδα της και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο πρέπει να είναι υπερήφανοι για την EUGS: ‘αποκαλύπτει μια λογική και καινοτόμο σκέψη μέσα σε μια πιο μετριοπαθή ρητορική αλλαγής’ ενώ αποτελεί ‘μια έντονη υπενθύμιση ότι η ένωση αντιπροσωπεύει μια φιλελεύθερη διεθνιστική τάξη που οι Ευρωπαίοι πρέπει να υποστηρίξουν πολύ πιο δυναμικά’. Η Annegret Bendiek (2016) από την άλλη είναι λιγότερο αισιόδοξη: «Το εγχείρημα αυτό, ωστόσο, στερείται σε μεγάλο βαθμό τα βασικά χαρακτηριστικά μιας στρατηγικής: έναν σαφώς δηλωμένο στόχο, ένα καθορισμένο (μεγαλύτερο) χρονοδιάγραμμα και μια μεθοδική προσέγγιση».

Η EUGS όντως περιλαμβάνει μια μεγάλη λίστα ευρέως αποδεκτών κοινών αξιών, συμφερόντων και στόχων που είναι αρκετά παρόμοια με τους στόχους της εξωτερικής πολιτικής της ΕΕ που εκτέθηκαν προηγουμένως. Η ΕΕ έχει από καιρό επιδιώξει να προωθήσει μια παγκόσμια τάξη βασισμένη σε κανόνες (επικεντρωμένη στα Ηνωμένα Έθνη), να συνεργαστεί με κράτη και διεθνείς οργανισμούς, να αντιμετωπίσει τα βασικά αίτια των συγκρούσεων και της φτώχειας, να προωθήσει τα ανθρώπινα δικαιώματα, να ενισχύσει την ασφάλεια της ΕΕ και να ενισχύσει την περιφερειακή συνεργασία σε όλο τον κόσμο.

Ωστόσο, η ιεράρχηση των προτεραιοτήτων εξακολουθεί να αποτελεί σαφώς πρόκληση για την ΕΕ. Κάτω από καθεμία από τις ξεχωριστές επικεφαλίδες στην EUGS σχετικά με τις πέντε προτεραιότητες της ΕΕ, υπάρχουν αρκετά μεγάλοι κατάλογοι πραγμάτων που η ΕΕ θα «κάνει» (δηλαδή «πρέπει»). Πράγματι, υπάρχουν πάνω από 25 σελίδες σχετικά με τις προτεραιότητες της ΕΕ (σελ. 18-44). Όπως επισημαίνει ο Hanns W. Maull (2016,

σελ. 35), «εάν είναι όλες αυτές οι προτεραιότητες, αναρωτιέται κανείς για τους δευτερεύοντες στόχους της ΕΕ στις παγκόσμιες υποθέσεις». Επιπλέον, το EUGS είναι γεμάτο προτροπές για το τι πρέπει να γίνει, χωρίς ισχυρές ενδείξεις για το πώς ή πότε θα εκπληρωθούν αυτές οι προτεραιότητες ή που είναι πιο σημαντικές.

Ορισμένες από αυτές τις προτροπές είναι σχετικά πρακτικές, όπως η υποστήριξη των γειτονικών χωρών στο να εφαρμόσουν τις Deep and Comprehensive Συμφωνίες Ελευθέρων Συναλλαγών (Ευρωπαϊκή Ένωση 2016, σελ. 25) ή μη αναγνωρίζοντας την παράνομη Ρωσία προσάρτηση της Κριμαίας (σελ. 33). Αλλά μεγάλο μέρος του περιεχομένου αυτών των τμημάτων είναι αρκετά αόριστο, όπως στο «Η ΕΕ θα ανταποκριθεί στις αξίες της εσωτερικά και εξωτερικά», για να βοηθήσει στην αντιμετώπιση της τρομοκρατίας (σελ. 21), ή θα «επενδύσει σε πρόληψη (σύγκρουσης), επίλυση και αποσταθεροποίηση και θα αποφευχθεί η πρόωρη απεμπλοκή όταν ξεσπάσει μια νέα κρίση αλλού» (σελ. 28-9).

Οι στόχοι που καθορίζονται στην EUGS είναι πιο «ρεαλιστικοί» από ό, τι σε προηγούμενες στρατηγικές, όπου η σαφής αίσθηση ήταν ότι η ΕΕ ήταν μια «δύναμη για καλό» στον κόσμο. Οι ρεαλιστές είναι από καιρό πιο σκεπτικοί: ο Adrian Hyde-Price (2008, σελ. 31) ισχυρίστηκε ότι η ΕΕ είχε γίνει το «θεσμικό αποθετήριο των μεταχειρισμένων κανονιστικών ανησυχιών των κρατών μελών της ΕΕ» και αυτό σήμαινε ότι η ΕΕ δεν ήταν μόνο ανίκανη να δει το γεγονός ότι δεν θεωρήθηκε πάντοτε ως δύναμη για καλό, αλλά ήταν επίσης αδύναμη και αναποτελεσματική στην προστασία των οικονομικών συμφερόντων και των συμφερόντων ασφαλείας των κρατών μελών της.

Η EUGS περιέχει ρητή αναγνώριση ότι «ο πραγματισμός με αρχές θα καθοδηγήσει την εξωτερική μας δράση τα επόμενα χρόνια», πράγμα που σημαίνει ότι η ΕΕ θα «συμμετέχει στον κόσμο με το να εκδηλώνει την υπευθυνότητα της έναντι των άλλων και την ευαισθησία σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης» (Ευρωπαϊκή Ένωση 2016, σελ. 16). Αυτό δείχνει όπως τονίζει ο Biscop (2016, σ. 1) πολύ πιο ρεαλιστικό από την ESS του 2003 και δείχνει ότι η ΕΕ αντιμετωπίζει εσωτερικά όρια (ικανότητες) και εξωτερικά όρια (προτιμήσεις των άλλων παραγόντων) και πρέπει να είναι πιο «μέτριοπαθής».

Ωστόσο, αν και το έγγραφο συζήτησης που οδήγησε στην EUGS συζητήθηκε αρκετά (Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Εξωτερικής Δράσης 2015), η EUGS αναμφισβήτητα δεν συνδέει επαρκώς τις προκλήσεις ή τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται στην εκπλήρωση

των στόχων της ΕΕ. Η EUGS επίσης δεν αναγνωρίζει την αντίσταση που αντιμετωπίζει η ΕΕ σε παγκόσμιο επίπεδο: η εικόνα της ΕΕ δεν είναι παγκοσμίως θετική, όπως έχουν επισημάνει πολλοί ερευνητές (βλ., για παράδειγμα, Chaban, Elgstrom and Holland 2007) και με την υφιστάμενη διάχυση της ισχύος σε διεθνές επίπεδο, η Ευρώπη αναπόφευκτα θα αγωνιστεί να ασκήσει επιρροή.

Υπάρχουν διάφορα παραδείγματα για την έλλειψη εξέτασης του εξωτερικού πλαισίου στην EUGS. Πρώτον, η EUGS υποδεικνύει ότι η πολιτική διεύρυνσης πρέπει να είναι «αξιόπιστη» και η διαδικασία ένταξης πρέπει να προχωρήσει, αλλά οι τεράστιες προκλήσεις δεν αντιμετωπίζονται (Ευρωπαϊκή Ένωση 2016, σ. 24-5). Φαίνεται ότι δεν υπάρχει σχεδόν κανένας ενθουσιασμός εντός της ΕΕ για περαιτέρω διεύρυνση (πράγματι η «συστολή» με το Brexit αποτελεί μία από τις σημερινές ανησυχίες) και η πρόοδος προς την κατεύθυνση της τήρησης των συνθηκών ένταξης της ΕΕ έχει σταματήσει ή αντιστραφεί σε πολλές από τις υποψήφιες χώρες, όπως η Τουρκία. Δεύτερον, η EUGS δηλώνει ότι η ΕΕ θα προωθήσει τον διάλογο και τις διαπραγματεύσεις σχετικά με τις συγκρούσεις στη Συρία και τη Λιβύη (Ευρωπαϊκή Ένωση 2016, σελ. 34). Ωστόσο, δεν δείχνει πώς η ΕΕ θα μπορούσε να ξεπεράσει τις σημαντικές δυσκολίες που αυτό συνεπάγεται: πώς και σε ποια βάση θα μπορούσε η ΕΕ να συνεργαστεί με τη Ρωσία ή την Τουρκία για τη Συρία; Τρίτον, υπάρχουν πολλά στην EUGS σχετικά με μια δέσμευση για τη μεταρρύθμιση του ΟΗΕ (σελ. 39-40), αλλά ο Peter van Ham (2016, σελ. 23) διερωτάται πώς η ΕΕ μπορεί να επιτύχει τη μεταρρύθμιση της παγκόσμιας διακυβέρνησης «τώρα που το Ηνωμένο Βασίλειο δεν είναι πλέον υποχρεωμένο να επιδιώξει μια κοινή ευρωπαϊκή προσέγγιση εντός της ΕΕ; »Έτσι, ενώ ο «βασισμένος στον πραγματισμό» σχεδιασμός είναι ένα βήμα προς την αναγνώριση της «έκτακτης ανάγκης», υπάρχουν ακόμα περισσότερο ευσεβείς πόθοι παρά ρεαλιστικές εκτιμήσεις στη EUGS.

Με άλλο τρόπο, ωστόσο, οι στόχοι της EUGS είναι πιο «ρεαλιστικοί» σε σύγκριση με τις προηγούμενες στρατηγικές. Η EUGS συχνά χρησιμοποιεί την έννοια της «ανθεκτικότητας». Όπως επισημαίνουν οι Wolfgang Wagner και Rosanne Anholt (2016), η ανθεκτικότητα είναι επί του παρόντος πολύ δημοφιλής στις συζητήσεις σχετικά με τη διεθνή διαχείριση κρίσεων και τις ανθρωπιστικές καταστροφές και έχει χρησιμοποιηθεί στα πρόσφατα έγγραφα της ΕΕ σχετικά με τις ζώνες συγκρούσεων, προφανώς αντικαθιστώντας άλλες έννοιες όπως η ευπάθεια 2013. Η ανθεκτικότητα είναι ένα βήμα παραπέρα από την προηγούμενη ρητορική της ΕΕ για την προώθηση της

δημοκρατίας, παρόλο που στην πράξη η ΕΕ έχει προχωρήσει περισσότερο προς την κατεύθυνση της προώθησης των πολιτικών και των πολιτικών δικαιωμάτων παρά της δημοκρατίας αυτής καθαυτής και έχει προωθήσει την σταθερότητα περισσότερο από την εξάπλωση της δημοκρατίας με την Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική να είναι τα πρωταρχικά παραδείγματα αυτού (βλ., για παράδειγμα, Wetzel και Orbie 2011). Η ανθεκτικότητα θεωρείται από τους αξιωματούχους της ΕΕ και τους υπευθύνους για τη χάραξη πολιτικής ως το «τέλειο μεσαίο έδαφος μεταξύ της υπερβολικά φιλελεύθερης οικοδόμησης της ειρήνης και του μη φιλόδοξου στόχου της σταθερότητας» (Wagner and Anholt 2016, σελ. 415).

Αυτό εξακολουθεί να είναι προβληματικό. Οι Wagner και Anholt (2016, σελ. 419-22) υποστηρίζουν ότι, εστιάζοντας στην ενίσχυση της ικανότητας μιας κοινωνίας ή ενός κράτους να αντέχει σε κρίσεις, οι φορείς που εφαρμόζουν μια στρατηγική ανθεκτικότητας αποφεύγουν την αντιμετώπιση των πηγών των κρίσεων και οι οποίες θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν, παγκόσμιες ή εγχώριες ανισότητες. Ο Biscop (2016, σ. 3) επισημαίνει ότι εάν η ΕΕ προσπαθήσει να αυξήσει την ανθεκτικότητα ενός κράτους έναντι εξωτερικών απειλών, τότε μπορεί να καταλήξει σε αύξηση της ανθεκτικότητας ενός αντιδημοκρατικού και αυταρχικού καθεστώτος. Η ενίσχυση της ανθεκτικότητας μπορεί απλώς να ενισχύσει το status quo, πράγμα το οποίο μπορεί να είναι ανεπιθύμητο.

Ακόμη σημαντικότερο είναι όχι μόνο η απουσία σαφών προτεραιοτήτων, αλλά και η ανυπαρξία σαφών δεσμών μεταξύ των στόχων και των μέσων που είναι αναγκαία για την επίτευξή τους. Πόσο θα επενδύσει η ΕΕ για την πρόληψη των συγκρούσεων, για παράδειγμα; Πώς θα αποφευχθεί η «πρώρη αποδέσμευση όταν ξεσπάσει μια νέα κρίση αλλού», δεδομένου ότι οι πόροι είναι περιορισμένοι; Η EUGS πρέπει να ακολουθηθεί με συγκεκριμένες δράσεις κατά τρόπο που να μην είναι όπως στο ΕΣΣ, αλλά εξακολουθεί να υπάρχει σημαντική απόσταση μεταξύ πρόθεσης και δράσης.

Η EUGS δίνει ιδιαίτερη προσοχή στην ασφάλεια της ΕΕ και στην ανάγκη να αναπτύξουν πολύ πιο αποτελεσματικές στρατιωτικές δυνατότητες της ΕΕ. Πράγματι, παρόλο που ο τίτλος του εγγράφου παραλείπει τη λέξη «ασφάλεια», επικεντρώνεται περισσότερο στην ασφάλεια της ΕΕ και στα στρατιωτικά μέσα από ό, τι το ΕΣΣ. Η Ύπατη Εκπρόσωπος φαίνεται ότι προσπαθεί να απομακρύνει την ΕΕ από μια ταυτότητα ως κανονιστική, ηθική ή πολιτική δύναμη και να την φέρει πιο κοντά σε αυτό που

ορισμένοι ανέφεραν ως «φυσιολογική» δύναμη, δηλαδή μια οντότητα πρόθυμη να χρησιμοποιήσει την εξουσία, συμπεριλαμβανομένης της στρατιωτικής εξουσίας, για τα δικά της συμφέροντα (Hampton 2000, Pacheco Pardo, 2012).

Η εξωτερική πολιτική, φυσικά, δεν μπορεί να στηριχθεί αποκλειστικά στη στρατιωτική δύναμη και η EUGS αποσκοπεί στη συγκέντρωση του συνόλου των μέσων πολιτικής της ΕΕ. Ωστόσο, το τμήμα της EUGS για τα μέσα «Από το όραμα στη δράση» (Ευρωπαϊκή Ένωση 2016, σελ. 44-51) επικεντρώνεται εκτεταμένα στην αμυντική πολιτική και μόνο σε κάποιο βαθμό στις μη στρατιωτικές δυνατότητες της ΚΠΑΑ. Μόνο μια παράγραφος (σελ. 45) επισημαίνει ότι η διπλωματία είναι σημαντική και ότι τα κράτη μέλη θα μπορούσαν να δεχθούν την εντολή του Υπατού Εκπροσώπου για την εφαρμογή θέσεων (πράγματι, ένας χρήσιμος καταμερισμός της εργασίας). Μια άλλη παράγραφος επισημαίνει ότι η ανάπτυξη πρέπει να γίνει περισσότερο «ευθυγραμμισμένη με τις στρατηγικές προτεραιότητές μας» (σελ. 48), γεγονός που μπορεί να προκαλέσει ανησυχία σε πολλούς στην κοινότητα της αναπτυξιακής πολιτικής, οι οποίες θα δώσουν προτεραιότητα στη μείωση της φτώχειας. Ωστόσο, το τμήμα αυτό είναι αρκετά αραιό, σε σύγκριση με τις εξωτερικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει η ΕΕ. Το περαιτέρω πρόβλημα είναι ότι το Brexit θα οδηγήσει σε σημαντική μείωση των πόρων που διατίθενται για εξωτερική δράση, αλλά η EUGS δεν φαίνεται να το λαμβάνει αυτό υπόψη.

Σε μια πολύ πιο θετική σημείωση, μια αξιοσημείωτη αλλαγή σε σχέση με το ESS του 2003 είναι ότι η EUGS διευκρινίζει ότι κάθε χρόνο το Συμβούλιο, η Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα εξετάσουν την πορεία της στρατηγικής και ότι όταν η ΕΕ και τα κράτη μέλη κρίνουν αναγκαία τη συμφωνία μιας νέας διαδικασίας στρατηγικού προβληματισμού, θα το πράξει. Κάτι τέτοιο πηγαίνει κάπως προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ενός μηχανισμού ανατροφοδότησης και, ως εκ τούτου, μπορεί να διασφαλίσει ότι η EUGS θα καθοδηγεί τη χάραξη πολιτικής στο μέλλον, με τρόπο που η ESS δεν το έπραξε ποτέ. Επομένως, υπάρχει μεγάλη περιθώρια για τον Υπατο Εκπρόσωπο και την EEAS να χρησιμοποιούν τις ετήσιες αξιολογήσεις για να προσδώσουν ειδικότητα στην EUGS.

4. Στρατηγικές της ΕΕ απέναντι στις Κυβερνο-Απειλές

4.1 Γιατί τα κυβερνο-όπλα και οι κυβερνο-επιθέσεις αποτελούν απειλή:

Λόγω της αρχιτεκτονικής του, ο κυβερνοχώρος είναι ένα τεράστιο δίκτυο που αποτελείται από εκατομμύρια άλλα μικρότερα δίκτυα. Αυτή η δομή, όπως και κάθε άλλη, έχει εγγενείς ατέλειες που μπορούν να αξιοποιηθούν από ένα ευρύ φάσμα δρώντων με διαφορετικά κίνητρα. Επιπλέον, αυτή η δομή δικτύου δικτύων κρύβει τις ευπάθειες που εξακολουθούν να μην ανακαλύπτονται και συνεπάγονται σημαντικό κίνδυνο για τα εμπλεκόμενα μέρη. Τέλος, δεν πρέπει να είμαστε απρόσεκτοι και να εξαιρέσουμε τον ανθρώπινο παράγοντα και τη δράση του που μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα εξίσου σημαντικά με τα τεχνικά.

Ο κύριος λόγος για την εμφάνιση επιθέσεων στον κυβερνοχώρο είναι οι εξής (Robinson et al, 2013):

- 1) Οικονομικά οφέλη
- 2) Προληπτικές επιθέσεις
- 3) Οικονομική, βιομηχανική και στρατιωτική κατασκοπεία
- 4) Προσέλκυση προσοχής

Στην επιθετική πλευρά μπορούμε να βρούμε μια ποικιλία φορέων όπως τα κράτη, οι υπηρεσίες πληροφοριών, οι εγκληματίες, οι μη κρατικοί παράγοντες και οι χάκερ που ενεργούν είτε μόνοι είτε σε ομάδες. Από την πλευρά της άμυνας υπάρχουν συνήθως μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες και στρατιωτικές ή δημόσιες υποδομές / εγκαταστάσεις. Για τις επιθέσεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν όπλα χαμηλής έντασης, όπως επιθέσεις Distributed Denial of Service ή εξελιγμένο οπλοποιημένο λογισμικό. Θα αναφέρουμε παρακάτω το περιστατικό που έγινε εναντίον κράτους μέλους της ΕΕ και που δείχνει πόσο σημαντική είναι η ασφάλεια στον κυβερνοχώρο αλλά και το μέγεθος της τεχνικής και ψυχολογικής βλάβης που μπορεί να υποστεί κανείς.

Στα τέλη Απριλίου 2007, η κυβέρνηση της Εσθονίας αποφάσισε να μεταφέρει ένα μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο από το κέντρο της πόλης έξω στα περίχωρά της. Αυτό προκάλεσε έντονες αντιδράσεις τόσο από τον

ρωσικό πληθυσμό της Εσθονίας όσο και από την ίδια τη Ρωσία. Την Παρασκευή 27 Απριλίου, οι επιθέσεις στον κυβερνοχώρο (πλημμύρες ping και επιθέσεις DdoS) ξεκίνησαν εναντίον της Εσθονίας. Μέσω της εκτεταμένης χρήσης των Botnets ο όγκος των επιθέσεων αυξήθηκε σε τρεις ημέρες (Rid και McBurney, 2012). Έως και 85.000 χακαρισμένοι υπολογιστές απελευθέρωσαν ένα τεράστιο κύμα επιθέσεων DdoS που κορυφώθηκε στις 9 Μαΐου (εορτασμός της Ημέρας της Νίκης της Ρωσίας). Το αποτέλεσμα ήταν η κατάρρευση των μεγαλύτερων ηλεκτρονικών τραπεζικών υπηρεσιών της Εσθονίας για δύο ώρες και περίπου εξήντα άλλες εσθονικές ιστοσελίδες επλήγησαν ταυτόχρονα. Αν και ο αντίκτυπος της επίθεσης ήταν περισσότερο εμφανής στις επιχειρήσεις, την κυβέρνηση και την κοινωνία της Εσθονίας, ήταν ταυτόχρονα μικρός. Ωστόσο, οι ψυχολογικές επιπτώσεις ήταν σημαντικές, καθώς η πλειοψηφία των Εσθονών ήταν πραγματικά φοβισμένοι (Rid και McBurney, 2012)

Οι κυβερνοεπιθέσεις στοχεύουν ανάμεσα σε άλλα και στην επίτευξη πολιτικών αποτελεσμάτων. Επομένως ο κυβερνοπόλεμος δε διαφέρει από τον παραδοσιακό πόλεμο στο επίπεδο των στόχων. Η διαφορά ανάμεσα στον παραδοσιακό πόλεμο και στον κυβερνοπόλεμο βρίσκεται στη μέθοδο. Στον πόλεμο, η κάθε πλευρά πρέπει πρώτα να αντιμετωπίσει τη στρατιωτική ισχύ του αντιπάλου (Schelling, 1966). Ο κυβερνοπόλεμος επιδιώκει κάποιες φορές όπως είδαμε στο παράδειγμα της Εσθονίας να παρακάμψει τις στρατιωτικές δυνάμεις της αντίπαλης πλευράς και να ασκήσει βία απευθείας στον πληθυσμό. Ως εκ τούτου, οι κυβερνοεπιθέσεις αποτελούν μια μέθοδο διανομής βίας συνήθως από άγνωστους δράστες, με απώτερο σκοπό την επίτευξη πολιτικών και οικονομικών αποτελεσμάτων.

Για να είναι μια κυβερνοεπίθεση αποτελεσματική πρέπει να επιτύχει μια αξιόπιστη «ικανότητα πρόκλησης ζημίας» απευθείας στον στόχο (Schelling, 1966). Για την επίτευξη αποτελεσματικότητας, «ο πόνος και τα δεινά πρέπει να φαίνονται ότι εξαρτώνται από τη συμπεριφορά» του θύματος (Schelling, 1966). Οι κυβερνοεπιθέσεις στην Εσθονία το 2007 στόχευαν στην τιμωρία του πληθυσμού για την απομάκρυνση του ρωσικού μνημείου του Β' ΠΠ.

Η δυνατότητα πρόκλησης ζημίας και πόνου δεν είναι απόλυτο αλλά σχετικό μέγεθος, καθώς πρέπει να συγκριθεί με τα «όρια αντοχής» του εκάστοτε πολιτικού, οικονομικού ή πληθυσμιακού στόχου. Οι πολιτικοί με τους οικονομικούς στόχους τείνουν να έχουν διαφορετικά όρια αντοχής και ανθεκτικότητα. Με άλλα λόγια, είναι σημαντικό για κάθε

στρατηγική κυβερνοασφάλειας να υπάρχει μια καθαρή εικόνα για τους παράγοντες που διαμορφώνουν τις σχέσεις κόστους/οφέλους σε κάθε στόχο. Αν μια ομάδα χάκερ επιτύχει τη δυνατότητα πρόκλησης κόστους (είτε στην πραγματικότητα, είτε σε επίπεδο αντιλήψεων), μπορεί να χρησιμοποιήσει και την υπόσχεση για αποχή από τη βία ως διαπραγματευτικό εργαλείο.

Για την επίτευξη των στόχων τους, οι χάκερ βασίζονται στη διείσδυση μέσω της απόκρυψης. Η απόκρυψη επιτυγχάνεται τόσο με απλές, όσο και με πιο σύνθετες μεθόδους, διαδικασίες και πρακτικές. Ο πρώτος μηχανισμός είναι η επίτευξη μεγάλου στρατηγικού βάθους μέσω της παγκοσμιοποίησης του θεάτρου των επιχειρήσεων και της εκμετάλλευσης της δυσκολίας διαχωρισμού μεταξύ «σήματος και θορύβου (ή αλλιώς το πρόβλημα της βελόνας σε άχυρα)» στην εποχή της πληροφορίας (Lowenthal, 2006). Η επανάσταση στις τεχνολογίες πληροφορικής έχει διευκολύνει τις ‘αγέλες λύκων’ όπως ονομάζονται κάποιοι χάκερ να οργανωθούν σε ομάδες δράσης με δυνατότητα χειρουργικών επεμβάσεων.

Η χρήση της απόκρυψης έδωσε τη δυνατότητα στους χάκερ να σχεδιάζουν και να εκτελούν μια σειρά από ασύνδετες επιχειρήσεις ταυτόχρονα και σε μια πληθώρα στόχων. Η δυνατότητα αυτή περιορίζει σημαντικά την άμυνα απέναντι στις κυβερνοεπιθέσεις και τη συλλογή πληροφοριών, λόγω της μεγάλης δυσκολίας στοχοποίησης. Κατ’ επέκταση, η απόκρυψη εξασφαλίζει το πλεονέκτημα της πρωτοβουλίας των κινήσεων στον επιτιθέμενο.

Όπως αναλύθηκε παραπάνω, η επίθεση στον κυβερνοχώρο βασίζεται στην απόκρυψη για να επιφέρει πλήγματα εναντίον διαφόρων κρατικών και μη δρώντων. Οι APT οργανώσεις είναι δίκτυα τα οποία στοχεύουν άλλα δίκτυα, δηλαδή τους στενά συνδεδεμένους κόμβους, στους οποίους βασίζονται οι ελεύθερες κοινωνίες. Βασικός παράγοντας στην αντιμετώπιση των χάκερς είναι η δυνατότητα αντιμετώπισης της απόκρυψης, δραστηριότητα η οποία βασίζεται στη συλλογή, διαχείριση, εκμετάλλευση και διανομή πληροφοριών. Οι απαιτήσεις για περισσότερες και ποιοτικότερες πληροφορίες αυξάνονται (Simms, 2005).

Πέρα από την απόλυτη αύξηση στη ζήτηση για πληροφορίες και συνεργασία, σημαντικό ρόλο παίζει και το γεωγραφικό εύρος στο οποίο πραγματοποιείται η συλλογή των πληροφοριών. Όπως προαναφέρθηκε, οι δραστηριότητες των χάκερ διαχέονται στο γεωγραφικό και ηλεκτρονικό χώρο, χωρίς να υπολογίζουν τους

πολιτικούς διαχωρισμούς της κρατικής κυριαρχίας. Η οριζόντια και αποκεντρωτική αυτή διάταξη των APTs αυξάνει την ανάγκη για διακρατική συνεργασία στον τομέα των πληροφοριών (Simms, 2005).

Το ερώτημα που προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση είναι: με ποιόν τρόπο θα αντιδράσουν οι δρώντες σε αυτές τις εξελίξεις; Θα αναπτύξουν τις απαραίτητες δομές και συμπεριφορές για την αποτροπή της διάχυσης της διαπραγματευτικής ισχύος σε διεθνικούς δρώντες; Και ποιες είναι οι βέλτιστες δομές και συμπεριφορές, τις οποίες πρέπει να αναπτύξουν οι κρατικοί δρώντες; Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται οι επιλογές στις οποίες προέβησαν τα κράτη και η ΕΕ.

4.2 Η Στρατηγική της ΕΕ

Στις 7 Φεβρουαρίου 2013, η EEAS εξέδωσε ένα έγγραφο (Cybersecurity Strategy, 2013) που περιείχε τα συστατικά μιας ευρωπαϊκής στρατηγικής για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο.

Η στρατηγική αυτή για την κυβερνοασφάλεια εδράζεται σε 3 θεματικές:

1. Οικονομία. Η ευρωστία της Ε.Ε εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη δυναμική των πληροφοριών και των επικοινωνιακών συστημάτων, επομένως απαιτείται για τη διασφάλισή της, ένα «ανοιχτό», προστατευμένο και ασφαλές διαδίκτυο.

2. Πολιτικές στοχεύσεις. Καταβάλλεται προσπάθεια συνεργασίας για τη διαμόρφωση ενός μοντέλου διακυβέρνησης που θα καταφέρει την εξάλειψη των κενών κυβερνοασφάλειας στην Ε.Ε.

3. Ιδεολογία. Οι αρχές και οι κανόνες που προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία και την εφαρμογή του δικαίου στην Ε.Ε. πρέπει να επεκταθούν και στον κυβερνοχώρο.

Αναγνωρίζοντας τους κινδύνους που διαπνέονται από τον κυβερνοχώρο, το έγγραφο καθόρισε πέντε προτεραιότητες:

- Επίτευξη της ανθεκτικότητας στον κυβερνοχώρο

- Δραστική μείωση του εγκλήματος στον κυβερνοχώρο
- Ανάπτυξη της πολιτικής στον κυβερνοχώρο και των δυνατοτήτων που σχετίζονται με την Κοινή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας (ΚΠΑΑ)

Στον τομέα αυτό, σημαντικό επίτευγμα συνιστά το ευρωπαϊκό Πλαίσιο Πολιτικής Κυβερνοάμυνας (EU Cyber Defense Policy Framework), που υιοθετήθηκε το 2014. Σύμφωνα με το κείμενο αυτό, ο κυβερνοχώρος αποτελεί το πέμπτο επιχειρησιακό πεδίο της Ε.Ε, μαζί με την ξηρά, τη θάλασσα, τον αέρα και το διάστημα.

Επομένως, η επιτυχής διεκπεραίωση των ευρωπαϊκών αποστολών και επιχειρήσεων εξαρτάται άμεσα από την απρόσκοπτη πρόσβαση στον κυβερνοχώρο και κατά συνέπεια την ανάγκη ενίσχυσης των ικανοτήτων κυβερνοάμυνας. Για το λόγο αυτό προτρέπει για βελτίωση των εθνικών αμυντικών δυνατοτήτων, της σχετικής εκπαίδευσης και ασκήσεων. Προωθεί την πολιτική και στρατιωτική συνεργασία και την αύξηση της προστασίας των δικτύων επικοινωνίας της ΚΠΑΑ. Ενεργό ρόλο στην ανάπτυξη αυτών των πολιτικών και δυνατοτήτων διαδραματίζει η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Άμυνας (European Defence Agency –EDA-).

- Ανάπτυξη των βιομηχανικών και τεχνολογικών πόρων για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο
- Καθιέρωση συνεκτικής διεθνούς πολιτικής στον κυβερνοχώρο για την Ευρωπαϊκή Ένωση και προώθηση των βασικών αξιών της ΕΕ. (Dotzauer, 2014)

Πρόκειται για ένα φιλόδοξο έγγραφο, διότι στοχεύει στην εδραίωση της συνεργασίας μεταξύ τριών διαφορετικών τομέων πολιτικής: της EEAS, της επιβολής του νόμου και του ψηφιακού θεματολογίου.

Εκτός αυτού, η στρατηγική απαιτεί από κάθε κράτος-μέλος να έχει μια πλήρη ομάδα CERT καθώς και αρμόδια αρχή για να μιλήσει εξ ονόματος της χώρας σε συζητήσεις σε επίπεδο ΕΕ. Αυτό θα απαιτήσει σημαντική προσπάθεια, δεδομένου ότι οι CERTS λειτουργούν συνήθως κάτω από μια αδύναμη νομική βάση και δεν μπορούν να μοιράζονται εύκολα δεδομένα εκτός των συνόρων τους, ακόμη και με διεθνείς οργανισμούς.

Το έγγραφο επιδιώκει να ενισχύσει την εταιρική σχέση δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, η οποία κατά τη γνώμη μας είναι κρίσιμης σημασίας αν ο στόχος είναι να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά οι απειλές για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο.

Σύμφωνα με το έγγραφο στρατηγικής, το EP3R μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πλατφόρμα για την επίτευξη αυτού του στόχου. Όμως, κάποιιοι παρέμειναν σκεπτικοί δηλώνοντας ότι: «Το EP3R υφίσταται εδώ και αρκετά χρόνια, αλλά αντιμετωπίζει προκλήσεις όσον αφορά την κατεύθυνση και τη συμμετοχή του και δεν διαθέτει αρκετά ισχυρή και ποικίλη ομάδα ενδιαφερομένων (ειδικά τελικών χρηστών της τεχνολογίας)» (Robinson et al, 2013). Παρόλο που η ENISA προσπάθησε να αναζωογονήσει μια νέα ζωή στο EP3R, παραμένει ασαφές εάν οι ενδιαφερόμενοι φορείς της βιομηχανίας είναι πεπεισμένοι ότι είναι ο καλύτερος διάλογος για να επηρεάσει τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής στις Βρυξέλλες.

Τέλος, το έγγραφο επιχειρεί να θεσπίσει ενιαίο κοινό πλαίσιο για τις συνεισφορές της άμυνας και της εξωτερικής πολιτικής στην ασφάλεια στον κυβερνοχώρο. Αυτή είναι η ιδέα που ξεχωρίζει σαφώς επειδή τα κράτη μέλη είναι εξαιρετικά επιφυλακτικά για την προστασία της κυριαρχίας τους σε αυτούς τους δύο τομείς πολιτικής. Παρόλο που η ΕΕ διαθέτει μια σχετικά νέα στρατηγική στον κυβερνοχώρο, οι ικανότητες των κρατών μελών υπολείπονται όσον αφορά τη διδασκαλία, την οργάνωση και την κατάρτιση.

Αυτό υποστηρίζεται από μια μελέτη που πραγματοποίησε η RAND, όπου η εικόνα της άμυνας στον κυβερνοχώρο σε επίπεδο ΕΕ μπορεί να περιγραφεί καλύτερα ως μικτή και ποικίλη. Η ευθύνη για τις επιχειρήσεις άμυνας στον κυβερνοχώρο χωρίζεται σε τρία όργανα της ΕΕ, την ΕΕΑΣ, τη Γενική Γραμματεία του Συμβουλίου της ΕΕ και την Επιτροπή. Οι ικανότητες που αφορούν την ανάλυση απειλών, την κυβερνητική νοημοσύνη και την ανταπόκριση σε περιστατικά βρίσκονται ακόμη σε πρώιμα στάδια (Robinson et al, 2013).

Η μελέτη έχει χωρίσει τις δυνατότητες κυβερνοχώρου σε επτά τομείς: Δόγμα, Εκπαίδευση, Ηγεσία, Οργάνωση, Προσωπικό, Διαλειτουργικότητα και Εγκαταστάσεις. Τα 20 κράτη μέλη που συμμετείχαν στη μελέτη αξιολογήθηκαν σε αυτούς τους τομείς ως: Βελτιστοποιημένο, Ισορροπημένο, Καθορισμένο, Αρχικό ή Ανύπαρκτο (Robinson et al, 2013).

Τα αποτελέσματα του μέσου όρου της ΕΕ είναι ικανοποιητικά όσον αφορά τη διαχείριση του προσωπικού, τις πολιτικές ελέγχου, προσλήψεων και διατήρησης προσωπικού. Το ίδιο ισχύει και για την ηγεσία (ύπαρξη μηχανισμών κλιμάκωσης για εθνικά περιστατικά στον κυβερνοχώρο) και τη διαλειτουργικότητα (ύπαρξη πλαισίων ή συστημάτων που υποστηρίζουν τη ροή πληροφοριών σε αμυντικούς οργανισμούς και

ευρύτερες δημόσιες διοικήσεις). Ωστόσο, όσον αφορά τις δυνατότητες των άλλων τεσσάρων τομέων, υπάρχει αρκετός χώρος για την επίτευξη προόδου εάν επιτύχουμε τα επιθυμητά αποτελέσματα (Robinson et al, 2013).

Στις 18 Οκτωβρίου 2018, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (European Council Conclusions, 2018) έθεσε εκ νέου επί τάπητος την ανάγκη ενδυνάμωσης της κυβερνοασφάλειας στην Ευρώπη, μέσα από τη διαμόρφωση δυνατοτήτων άμυνας και αντιμετώπισης κυβερνοεπιθέσεων και κάλεσε τα κράτη μέλη να κάνουν όλες τις απαραίτητες ενέργειες, ώστε οι διαπραγματεύσεις που αφορούν τις προτάσεις κυβερνοασφάλειας, να ολοκληρωθούν μέχρι το τέλος της χρονιάς. Η βάση για την υλοποίηση αυτής της ανανεωμένης δέσμευσης της Ευρώπης, στην αντιμετώπιση των κυβερνοαπειλών, εντοπίζεται στη νομοθετική πρωτοβουλία, που κατατέθηκε το 2017 από την Επιτροπή, σχετικά με την περαιτέρω ενίσχυση της ασφάλειας στον κυβερνοχώρο. Η πρωτοβουλία αυτή αποσκοπεί στην αξιοποίηση των μέτρων της στρατηγικής για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο. Περιλαμβάνει μια δέσμη μεταρρυθμίσεων, την Cyber Security Act, οι οποίες αξιοποιώντας βασικά την οδηγία NIS, θα οδηγήσουν στην απόδοση ευρύτερου ρόλου στην ENISA και θα καθιερώσουν ένα σύστημα πιστοποίησης προϊόντων χρησιμοποιούμενων στον κυβερνοχώρο. Η μη τήρηση των κανόνων που περιλαμβάνει, θα σημαίνει κυρώσεις, κυρίως με τη μορφή προστίμων (Council, 2018).

4.3 Ο ρόλος της ENISA και το Cybersecurity Act

Η ENISA (EU Agency for Network and Information Security) που εδρεύει στο Ηράκλειο Κρήτης και έχει τα επιχειρησιακά της γραφεία στην Αθήνα, στην Ελλάδα, είναι ένα κέντρο εξειδίκευσης για την κυβερνοασφάλεια στην Ευρώπη.

Ρόλος αυτού του κέντρου εξειδίκευσης, που είναι άμεσα συνυφασμένο στη λειτουργία του με την NIS Directive, είναι η συνεισφορά στην ασφάλεια των δικτύων και των πληροφοριών, μέσα από την πληροφόρηση και την ορθή λειτουργία της διαδικτυακής αγοράς.

Η δράση του Οργανισμού εδράζεται στη στενή συνεργασία με τα κράτη μέλη αλλά και με φορείς του ιδιωτικού τομέα, προκειμένου να παράσχει συμβουλευτική δράση και, ει δυνατόν, λύσεις, όπου απαιτούνται. Παραδείγματα των αρμοδιοτήτων της είναι οι

πανευρωπαϊκές ασκήσεις κυβερνοασφάλειας, η χάραξη εθνικών στρατηγικών κυβερνοασφάλειας, η οικοδόμηση συνεργασίας, η ενίσχυση των πολιτικών απορρήτου, η αναγνώριση του πεδίου της κυβερνοαπειλής, ενώ επίσης είναι υπεύθυνη για την ενσωμάτωση των πολιτικών και των νομικών πράξεων της Ε.Ε, όσον αφορά την ασφάλεια των δικτύων και των πληροφοριών (ENISA and a new Cybersecurity Act, 2018).

Η διεύρυνση του ρόλου του Οργανισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ασφάλεια Δικτύων και Πληροφοριών, με τη μετεξέλιξή του σ' έναν ισχυρότερο ενωσιακό οργανισμό, όπως αποτυπώνεται μέσα από την πρόταση αυτή (Database, 2017), περιλαμβάνει την απόδοση μόνιμης εντολής από τα κράτη μέλη, ώστε η ENISA να μην περιορίζεται στην καθοδήγηση, αλλά να έχει ενεργό, πρακτικό ρόλο ενισχύοντας τα κράτη μέλη, τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε και τις επιχειρήσεις, στην πρόληψη και αντιμετώπιση των κυβερνοεπιθέσεων. Μεταξύ άλλων, θα είναι υπεύθυνη και για τη διασφάλιση κοινοποίησης πληροφοριών, σχετικών με απειλές, μέσα από τη δημιουργία κέντρων ανάλυσης πληροφοριών (CSIRTs) ενώ θα ενισχυθεί με αυξημένο προσωπικό και χρηματοδότηση (Achiaga, 2018).

Σε συνέχεια αυτής της δέσμης μεταρρυθμίσεων, η πρόταση της Επιτροπής περιελάμβανε την καθιέρωση συστημάτων πιστοποίησης, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, προϊόντων, υπηρεσιών και διαδικασιών ΤΠΕ (Council, 2018). Τα συστήματα αυτά πιστοποίησης, αποτελούνται από κανόνες, τεχνικές απαιτήσεις και διαδικασίες, και θα αναγνωρίζονται σε όλα τα κράτη μέλη, μειώνοντας έτσι και το κόστος και διευκολύνοντας το διασυνοριακό εμπόριο για τις επιχειρήσεις. Στόχος αυτής της πρωτοβουλίας είναι η ασφάλεια στον κυβερνοχώρο μέσα από την οικοδόμηση εμπιστοσύνης για τους καταναλωτές, αφού πλέον θα υπάρχουν οι εγγυήσεις για τα διάφορα προϊόντα και παρόχους υπηρεσιών, πως ανταποκρίνονται σε ένα δεδομένο απαιτούμενο επίπεδο Κυβερνοασφάλειας.

Μολονότι η συμμόρφωση προς το εν λόγω σύστημα πιστοποίησης δεν είναι υποχρεωτική, όσοι επιλέξουν να το ακολουθήσουν οφείλουν να αποδεικνύουν πως τα παρεχόμενα προϊόντα τους είναι απαλλαγμένα από κάθε μορφής κίνδυνο και η πρόσβαση σε προσωπικές πληροφορίες καθίσταται δυνατή μόνο για προς αυτό εξουσιοδοτημένους χρήστες. Σύμφωνα με την πρόταση, σχετικές πληροφορίες για τα προϊόντα θα υπάρχουν συγκεντρωμένες σε μια προς τούτο διαμορφωμένη ιστοσελίδα.

Άλλες παράμετροι που περιλαμβάνονται στην πρόταση της Επιτροπής για την Κυβερνοασφάλεια (Cyber Security Act, 2017), αφορούν τη διαμόρφωση ενός προσχεδίου το οποίο θα σκιαγραφεί τους προτεινόμενους τρόπους αντίδρασης των κρατών σε περιστατικά κυβερνοεπιθέσεων μεγάλης κλίμακας. Επίσης ανακοινώνεται η δημιουργία ενός ευρωπαϊκού κέντρου έρευνας και επάρκειας για την Κυβερνοασφάλεια (European Cybersecurity Research and Competence Center), το οποίο θα πλαισιώνεται από αντίστοιχα εθνικά κέντρα (Team, 2018). Τέλος, αναδεικνύεται η σημασία διαμόρφωσης ενός αποτελεσματικού ευρωπαϊκού ποινικού δικαίου, ως απάντηση στα κυβερνοεγκλήματα που αφορούν τις οικονομικές απάτες και την παραποίηση των πληρωμών χωρίς μετρητά, ενώ βασικός άξονας που διέπει όλες τις θεματικές της πρότασης, είναι η διεθνής συνεργασία και η παγκόσμια σταθερότητα.

4.4 Η Οδηγία NIS

Η Οδηγία (NIS Directive, 2018) για την ασφάλεια των δικτύων και των πληροφοριών (NIS) είναι η πρώτη νομική πράξη της Ε.Ε σχετικά με την Κυβερνοασφάλεια (Lord, 2018). Υιοθετήθηκε το 2016 και διαγράφει έναν χρονικό ορίζοντα 21 μηνών για να την ενσωματώσουν τα κράτη μέλη στο εσωτερικό τους δίκαιο, συν 6 μήνες επιπλέον για να καθοριστούν από τα κράτη, οι επιχειρήσεις που υπόκεινται στις ρυθμίσεις την εν λόγω οδηγίας. Η Οδηγία παρέχει νομικά μέτρα για την ενίσχυση του επιπέδου της Κυβερνοασφάλειας στην Ε.Ε και διακρίνεται σε 3 μέρη που αφορούν:

1. **Τις εθνικές δυνατότητες.** Τα κράτη μέλη πρέπει σε εθνικό επίπεδο να κρίνονται επαρκή σε θέματα Κυβερνοασφάλειας, διασφαλίζοντας τη συνεχή βελτίωση των δυνατοτήτων κυβερνοάμυνας μέσα από την πραγματοποίηση σχετικών ασκήσεων και τη δημιουργία εθνικών κέντρων CSIRT. Πρέπει να διαμορφώνουν σχέδια δράσης, διαχείρισης περιστατικών, και ανάκαμψης από αυτά, να συντάσσουν λίστες ατόμων και υπηρεσιών που εμπλέκονται ενεργά στην εφαρμογή της οδηγίας, να μεριμνούν για τη συνεργασία δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο, και να εγκαθιδρύουν μια αρμόδια Αρχή, για την επίβλεψη της τήρησης των προσταγών της Οδηγίας NIS.

2. **Διασυνοριακή συνεργασία.** Προκρίνεται η συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών μέσα από τη δημιουργία 2 μορφωμάτων. Το πρώτο είναι η Ομάδα Συνεργασίας για την ασφάλεια των Δικτύων και των Πληροφοριών (NIS Cooperation Group) (Team, 2018), η οποία υποστηρίζει και διευκολύνει τη στρατηγική συνεργασία και την ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των κρατών μελών. Στη δράση της, υποστηρίζεται από το δεύτερο μόρφωμα, το δίκτυο Ομάδων Διαχείρισης Περιστατικών Ασφάλειας Υπολογιστών (CSIRTs Network), μέσω του οποίου επικοινωνούνται πληροφορίες για τους κινδύνους, τις απειλές και τις δυνατότητες συνεργασίας μεταξύ των κρατών σχετικά με συγκεκριμένα περιστατικά Κυβερνοασφάλειας. Πρέπει να είναι εξοπλισμένες με επαρκή εξοπλισμό και πόρους, προς τη διεκπεραίωση των υποχρεώσεών τους.

3. **Εθνική επίβλεψη για την ασφάλεια τομέων ζωτικών για την οικονομία και την κοινωνία.** Συγκεκριμένα, τα κράτη μέλη οφείλουν σύμφωνα με την οδηγία να μεριμνούν για την ασφάλεια σημαντικών τομέων, όπως της υγείας, των μεταφορών, της ενέργειας και της οικονομίας, προκειμένου να τους θωρακίσουν από τυχόν κυβερνοεπιθέσεις που θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο την ομαλή λειτουργία αυτών, και κατά συνέπεια της κοινωνίας. Στην ίδια κατηγορία εμπίπτουν και οι πάροχοι ψηφιακών υπηρεσιών, την ασφάλεια των οποίων πρέπει να διασφαλίζει κάθε κράτος ξεχωριστά, προκειμένου οι δέκτες αυτών των υπηρεσιών να είναι προστατευμένοι από οποιαδήποτε διακινδύνευση των προσωπικών τους δεδομένων.

Η Οδηγία για την ασφάλεια των δικτύων και των πληροφοριών, προβλέπει ρητά την ύπαρξη ενός Πρωτοκόλλου Αναφοράς Περιστατικών, σύμφωνα με το οποίο, τα Κέντρα CSIRT, καθώς και άλλοι σχετικοί οργανισμοί, θα πρέπει να ενημερώνονται για οποιοδήποτε περιστατικό Κυβερνοασφάλειας.

4.5 Προγράμματα χρηματοδότησης και συνεργασίας

Για την υποστήριξη των πολιτικών κυβερνοασφάλειας, προβλέπεται στα πλαίσια της Ε.Ε μια σειρά προγραμμάτων που μεριμνούν για τη χρηματοδότηση και την προώθηση της συνεργασίας μεταξύ κρατών μελών (Scwartz, 2016). Συγκεκριμένα το πρόγραμμα Horizon 2020, καταπιάνεται με τη χρηματοδότηση της έρευνας και της ανάπτυξης

σχεδίων ενίσχυσης των αμυντικών δυνατοτήτων στον κυβερνοχώρο. Μέσα από το πρόγραμμα Connecting Europe Family, επιδιώκεται η διασυνοριακή συνεργασία και επιχειρήσεις, αξιοποιώντας έναν προϋπολογισμό που ανέρχεται στα 3 δισεκατομμύρια ευρώ (Commission Press Release, 2018).

Για το μέλλον, έχει προταθεί από την Επιτροπή, αφουγκραζόμενη τις αυξημένες ανάγκες κυβερνοασφάλειας, η αύξηση του ποσού που θα αξιοποιείται για θέματα κυβερνοασφάλειας, στα 9,2 δισεκατομμύρια ευρώ. Αυτά θα διατεθούν μέσω του προγράμματος Horizon Europe και του νέου Digital Europe Programme (Commission, 2018). Το τελευταίο στοχεύει στην υποστήριξη απόκτησης προηγμένου εξοπλισμού, εργαλείων και δικτύου πληροφοριών, με σκοπό την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των γνώσεων και των ικανοτήτων σε θέματα κυβερνοασφάλειας σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Commission, 2018).

4.6 Η κυβερνοασφάλεια και το μέλλον

Από την ανάλυση και τα δεδομένα προκύπτει ότι η ασφάλεια στον κυβερνοχώρο θα αποτελέσει θέμα κορυφαίας προτεραιότητας για την τρέχουσα δεκαετία και τα επόμενα. Επίσης, πιστεύουμε ακράδαντα ότι η πρόληψη είναι το καλύτερο φάρμακο, αλλά για να οικοδομήσουμε μια αποτελεσματική πρόληψη θα πρέπει να διαμορφωθεί μια σφαιρική στρατηγική υποστηριζόμενη από επιτυχημένες πολιτικές.

Το πρώτο βήμα θα πρέπει να γίνει σε εθνικό επίπεδο, όπου οι κυβερνήσεις θα πρέπει να σχεδιάσουν και να διατυπώσουν ένα δόγμα για τον κυβερνοχώρο. Το δόγμα θα πρέπει να είναι εφοδιασμένο με όλα τα απαραίτητα πολιτικά, στρατιωτικά και νομικά περιουσιακά στοιχεία. Η δημόσια και ιδιωτική συνεργασία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για μια επιτυχημένη διδασκαλία. Οι ακόλουθες σειρές ενεργειών είναι πιθανό να αποτελέσουν ένα αποτελεσματικό δόγμα για την «άμυνα στον κυβερνοχώρο» για την ΕΕ .

Η πρώτη ενέργεια θα είναι η ανίχνευση της απειλής και στη συνέχεια η πρόληψη της επίθεσης. Η ΕΕ θα πρέπει να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει και να επιδιορθώσει τις εισερχόμενες επιθέσεις που δεν εμποδίστηκαν. Η επακόλουθη υπεράσπιση θα στερούσε

από τον επιτιθέμενο το θήραμα της επίθεσης στον κυβερνοχώρο ή θα αποκαθιστούσε γρήγορα τα λάφουρα της επίθεσης. Η ΕΕ μέσω της αποτροπής δια της άρνησης θα μείωνε καλύτερα τα οφέλη των επιθέσεων στον κυβερνοχώρο. Έτσι, δεν θα χρειάζεται να αντιμετωπίσει την αβεβαιότητα της κλιμάκωσης μέσω αντεπιθέσεων. Η ιδέα αυτή μπορεί να είναι επαναστατική για τον ηθικά αμφισβητήσιμο κόσμο του κυβερνοχώρου, όπου κάθε δράση αφήνει αρκετό χώρο για καταστρεπτική αντίδραση.

Το δεύτερο βήμα είναι να αναπτυχθεί η απαραίτητη υποδομή για την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο και να παρασχεθεί επαρκής κατάρτιση στο πολιτικό και στρατιωτικό προσωπικό.

Το τελευταίο βήμα είναι η καθιέρωση διαβουλεύσεων και ανταλλαγής πληροφοριών σε τακτική βάση από τους αρχηγούς κρατών στο στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό. Η ΕΕ και το ΝΑΤΟ έχουν ήδη δημιουργήσει δομές που μπορούν να διευκολύνουν αυτό το εγχείρημα.

Τα επακόλουθα του περιστατικού της Εσθονίας αλλά και άλλων επιθέσεων υπογραμμίζουν το γεγονός ότι πολύ λίγες, ίσως και καμία, ευρωπαϊκές χώρες δεν μπορούν να αντέξουν μόνες τους σε συντονισμένες επιθέσεις στον κυβερνοχώρο. Η απάντηση θα προκύψει με τη βελτίωση των εθνικών δυνατοτήτων στα πλαίσια της ΕΕ και του ΝΑΤΟ.

5 Επίλογος

Ο στόχος αυτής της εργασίας ήταν να καταγράψει και να νοηματοδοτήσει τις αλλαγές που επήλθαν στην ΕΠΠΑ μετά την Συνθήκη της Λισαβόνας το 2009. Η νοηματοδότηση έγινε μέσα από το μεθοδολογικό πρίσμα του θεσμικού φιλελευθερισμού και του αμυντικού ρεαλισμού στο κομμάτι που αφορά την διεθνή συνεργασία και με περιπτωσιολογική μελέτη τον τομέα της κυβερνοασφάλειας. Φαίνεται ότι τα κράτη επιδιώκουν την συνεργασία εντός του διεθνούς θεσμού που ονομάζεται ΕΕ με σκοπό να αντιμετωπίσουν τις απειλές στον κυβερνοχώρο.

Αρχικά έγινε αναδρομή στην ΕΠΠΑ πριν την Λισαβόνα και στα γεγονότα που την εξέλιξαν και την μετασημάτισαν μέχρι το 2009. Μετά καταγράφηκαν και αναλύθηκαν εκτενώς οι σημαντικότερες καινοτομίες που επήλθαν και αναδείχθηκαν μέσα από την

Συνθήκη. Πιο συγκεκριμένα ο θεσμός του Υπατου Εκπροσώπου, ο οποίος αναδείχθηκε ώστε η ΕΠΠΑ να έχει αφενός ένα πρόσωπο ως σημείο αναφοράς και αφετέρου να υπάρχει κάποιος που να γεφυρώσει το διακυβερνητικό Συμβούλιο με την υπερεθνική Κομισιόν. Στην συνέχεια ασχοληθήκαμε με την EDA η οποία αναβαθμίστηκε σημαντικά με την Συνθήκη της Λισαβόνας αναλαμβάνοντας το δύσκολο έργο συντονισμού της αμυντικής πολιτικής και των εξοπλισμών των κρατών μελών.

Αναφορά έγινε και στην PESCO η οποία παρέχει ένα πλαίσιο επιχειρησιακής συνεργασίας ανάμεσα στα κράτη μέλη τα οποία εθελοντικά μπορούν να συμμετάσχουν ή να ηγηθούν σε ομάδες κρατών μελών σε διάφορους αμυντικούς τομείς. Μετά την PESCO έγινε εκτενής ανάλυση στην Παγκόσμια Στρατηγική της ΕΕ η οποία αποτελεί την πρώτη σημαντική προσπάθεια καθιέρωσης της ΕΕ ως παγκοσμίου δρώντα στον τομέα εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας μετά το 2003. Τέλος αναλύσαμε όλες τις πρωτοβουλίες και τις στρατηγικές της ΕΕ στον τομέα της κυβερνοασφάλειας τόσο μέσω της ενδυνάμωσης της ENISA χάρη στην Cyber Act όσο και μέσω της NIS Οδηγίας.

Γίνεται επομένως σαφές ότι οι κυβερνοαπειλές δημιούργησαν την ανάγκη για συνεργασία τόσο εντός των υφιστάμενων διεθνών/ευρωπαϊκών θεσμών όσο και στην αναβάθμιση/δημιουργία νέων (βλ. πρωτοβουλία Λιθουανίας για την κυβερνοασφάλεια εντός της PESCO). Επιβεβαιώνεται έτσι ο θεσμικός φιλελευθερισμός σύμφωνα με τον οποίον οι θεσμοί συμβάλλουν στην διευκόλυνση παροχής πληροφοριών, στην ενίσχυση της αξιοπιστίας των δεσμεύσεων, στην καθιέρωση των σημείων συντονισμού και γενικότερα στην διευκόλυνση της λειτουργίας της αμοιβαιότητας.

Επίσης φαίνεται να επιβεβαιώνεται ο αμυντικός ρεαλισμός όπως τον περιγράφουν ο Jervis και ο Glaser όταν μιλούν για περιθώρια συνεργασίας. Οι αμυντικοί ρεαλιστές πιστεύουν ότι πολλά εξαρτώνται από τη σοβαρότητα του διλήμματος ασφαλείας και τις προθέσεις των δρώντων, επίσης υποστηρίζουν ότι οι θεσμοί είναι αποτελέσματα και όχι αιτίες και καθιερώνονται μόνο όταν οι ηγέτες πιστεύουν ότι υπάρχουν αμοιβαία οφέλη που μπορούν να κερδηθούν.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Ήφαιστος Π., (2001) Θεωρία Περιφερειακής Ολοκλήρωσης, στο Στεφάνου Κ., Φατούρος Α., Χριστοδουλίδης Θ., (επιμέλεια) Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές. Τόμος Α Ιστορία-Θεσμοί-Δίκαιο, Ι. Σιδέρης.

Ιωακείμης, Παναγιώτης Κ. (2001) Η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο Στεφάνου Κ., Φατούρος Α., Χριστοδουλίδης Θ., (επιμέλεια) Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές. Τόμος Α Ιστορία-Θεσμοί-Δίκαιο, Ι. Σιδέρης.

Ιωακείμης Παναγιώτης Κ. (2007), Η Συνθήκη της Λισσαβώνας. Παρουσίαση, Ανάλυση, Αξιολόγηση, Θεμέλιο.

Ιωακείμης, Παναγιώτης Κ. (2010) Η Συνθήκη της Λισσαβώνας : Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση. - 2η έκδ. - Αθήνα : Θεμέλιο.

Κοππά, Μαριλένα. (2017) Η κοινή πολιτική άμυνας και ασφάλειας : Η ιστορία, οι θεσμοί, οι στρατηγικές. 1η έκδ. - Αθήνα : Εκδόσεις Πατάκη

Μποτόπουλος Κ., (2010) Οδηγός για τη Λισαβόνα, Ταξίδι στο Νέο Θεσμικό Τοπίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Σάκκουλα,

Παναγιωτόπουλος, Πάνος. (2010) Οι συνθήκες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Συμπλήρωμα : Παροράματα και επίσημες διορθώσεις των κειμένων των Συνθηκών. Αθήνα : Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε.

Παρίσης Ι., (2010) Η Ευρώπη της Άμυνας: Ευρωπαϊκή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας, Έκφραση Πολιτισμού,

Πασσάς Α., (2000) Προς μια Κοινή εξωτερική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο Τσάτσος Δ., Κοντιάδης Ξ., Η Ευρωπαϊκή Ένωση μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, Αντ. Σάκκουλα,

Χριστοδουλίδης Θ., (2001) Η Ιστορική Διαδρομή της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, στο Στεφάνου Κ., Φατούρος Α., Χριστοδουλίδης Θ. (επιμέλεια), Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές. Τόμος Α Ιστορία-Θεσμοί-Δίκαιο, Ι. Σιδέρης,

Χρυσόχου Δ., (2003), Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, Παπαζήσης,

Ξενόγλωσση

Amnesty International (2016). 'Egypt: Unprecedented Crackdown on NGOs', 23 March, available at: <https://www.amnesty.org/en/press-releases/2016/03/egypt-unprecedentedcrackdown-on-ngos/>.

Autessere, Séverine (2014). Peaceland: Conflict Resolution and the Everyday Politics of International Intervention. Cambridge: Cambridge University Press.

Beaumont, Peter (2016). 'Israel passes law to force NGOs to reveal foreign funding', The Guardian, 12 July.

- Bendiek, Annegret and Heinz Kramer (2010). 'The EU as a Strategic International Actor', *European Foreign Affairs Review*, 15 (4), pp. 453-474.
- Bendiek, Annegret (2016). 'The Global Strategy for the EU's Foreign and Security Policy', SWP Comments 38, Stiftung Wissenschaft und Politik.
- Bicchi, Federica, Nicola Chelotti, Spyros Economides, and Karen E Smith (2015), Response to call for evidence, House of Lords EU External Affairs Sub-Committee 'The Strategic Review of the EU's Foreign and Security Policy', 29 September; available at: 1
- Biscop, Sven (2005). *The European Security Strategy: A Global Agenda for Positive Power*. Aldershot: Ashgate.
- Biscop, Sven (2012). 'Raiders of the Lost Art: Strategy-Making in Europe' Egmont Security Policy Brief no. 4. Brussels: Egmont Royal Institute for International Relations.
- Biscop, Sven (2016). 'The EU Global Strategy: Realpolitik with European Characteristics'. Egmont Security Policy Brief no. 75.
- Biscop, S. (2018) 'European Defence: Give PESCO a Chance', *Survival* (00396338), 60(3), pp. 161–180
- Bund J., Fiott, D., (2018), *EUISS Yearbook of European Security 2018*, 26.06.2018, EUISS, <https://www.iss.europa.eu/content/euiss-yearbook-european-security-2018>
- Butler Robert J. and Lachow Irving (2012), *Multilateral Approaches for Improving Global Security in Cyberspace*, MITRE Corporation Technical Papers (online)
- Chaban, N., O. Elsgtrom and M. Holland (2007), 'The European Union in the Eyes of Others', special issue of *European Foreign Affairs Review*, 12 (3).
- Coelmont, Jo. (2017) *With PESCO brought to life, will European defence live happily ever after?* Egmont Security Policy Brief No. 90 July 2017
- Colarik, Andrew M. Ph.D. and Lech Janczewski D.Eng. 2012. *Establishing Cyber Warfare Doctrine*. *Journal of Strategic Security*, 5 (1): 31-48. (online)
- Dover, R. (2007), 'The EU's Foreign, Security, and Defence Policies', in M Cini (ed.) *European Union Politics*, 2nd edn, Oxford University Press, Oxford.
- Farwell James P. and Rohozinski Rafal (2012), *The New Reality of Cyber War*, *Survival* Vol. 54, Iss. 4,
- Freedman, Lawrence (2013). *Strategy: A History*. Oxford: Oxford University Press.
- George, Alexander L., and Andrew Bennet. *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, MA: MIT Press, 2005
- Gilpin, Robert. *Πόλεμος και Αλλαγή στη Διεθνή Πολιτική*. Translated by Κωνσταντίνος Κολλιόπουλος. Αθήνα: Ποιότητα, 2004
- Hill, Christopher (2004). 'Renationalising or Regrouping: EU Foreign Policy since 11 September 2001', *Journal of Common Market Studies*, 42 (1), pp. 143-163.
- Hoffmann, Stanley (1966), 'Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe', *Daedalus*, 95 (3), pp. 862-915.

- Holslag, Jonathan (2011). 'The Elusive Axis: Assessing the EU-China Strategic Partnership', *Journal of Common Market Studies*, 49 (2), pp. 293-313.
- Howorth, Jolyon (2010). 'The EU as a Global Actor: Grand Strategy for a Global Grand Bargain?', *Journal of Common Market Studies*, 38 (3), pp. 455-474.
- Human Rights Watch (2016). 'Russia: Government vs Rights Groups', 22 September, available at: <https://www.hrw.org/russia-government-against-rights-groups-battle-chronicle>.
- Hyde-Price, Adrian (2008). 'A "tragic actor"? A realist perspective on "ethical power Europe"', *International Affairs*, 84 (1), pp. 29-44.
- Ilik, G., & Adamczyk, A. (2017). Finalité politique or just a step forward: the Lisbon Treaty and the identity of the European Union as a global actor. *Journal of Liberty and International Affairs*, 3(Supp. 1), 9-25. <https://nbnresolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-52788-3>
- International Affairs Institute, Polish Institute of International Affairs, Elcano Royal Institute, and Swedish Institute of International Affairs (2013). 'Towards a European Global Strategy: Securing European Influence in a Changing World', http://www.pism.pl/files/?id_plik=13792.
- Jervis, Robert. (1999). Realism, Neoliberalism, and Cooperation: Understanding the Debate. *International Security - INT SECURITY*. 24. 42-63.
- Kausch, Kristina (2016). 'The EU Global Strategy in the Shadow of Brexit', Carnegie Europe, 7 July, available at: <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=64034>
- Keohane, Robert. "The Demand for International Regimes." *International Organization* 36, no. 2 (1982).
- Keukeleire, S., & Delreux, T. (2014). *The foreign policy of the European Union: Stephan Keukeleire and Tom Delreux*. 2nd edition / Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Laatikainen, Katie Verlin (2010). 'Multilateral Leadership at the UN after the Lisbon Treaty', *European Foreign Affairs Review* 15, (4), pp. 475-493.
- Libicki, Martin C. *Cyberdeterrence and Cyberwar*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2009. <http://www.rand.org/pubs/monographs/MG877>. Also available in print form.
- Liff Adam P. (2012): Cyberwar: A New 'Absolute Weapon'? The Proliferation of Cyberwarfare Capabilities and Interstate War, *Journal of Strategic Studies*, 35:3, 401-428.
- Lowenthal, Mark M. *Intelligence: From Secrets to Policy*. 3rd Edition. Washington ,D.C.: CQ Press, 2006.
- Mauil, Hanns W. (2016), 'Sadly, the EUGS Reads More like a Symptom of the Problem than Part of a Solution to Europe's Deep Crisis', *The International Spectator*, 51 (3), pp. 34-36.
- Mearsheimer, John J. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Co., 2001.
- Meyer, Christoph O. (2005), 'Convergence Towards a European Strategic Culture? A Constructivist Framework for Explaining Changing Norms', *European Journal of International Relations*, 11 (4), pp. 523-549.

- Missiroli, A. (2008), 'The impact of Lisbon Treaty on ESDP', Briefing paper requested by the European Parliament's Subcommittee on Security and Defence, Directorate General for External Policies, Policy Department, European Parliament, Ιανουάριος 2008.
- Mogherini, Federica (2016). Remarks made in the video on the EU Global Strategy, on the EUGS homepage: <http://europa.eu/globalstrategy/>.
- Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. Brief Edition. Edited by Kenneth W. Thompson. New York: McGraw-Hill, 1993.
- Müller, Patrick (2016). 'EU foreign policy: no major breakthrough despite multiple crises', *Journal of European Integration*, 38 (3), pp. 359-374.
- North, Douglas C. *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Pacheco Pardo, Ramon (2012). 'Normal Power Europe: Non-Proliferation and the Normalization of EU's Foreign Policy', *Journal of European Integration*, 34 (1), pp. 1-18.
- Pawlak Patryk (2013), *Cyber world: site under construction*, Policy Brief, EUISS, 1-4
- Pomorska, Karolina and Sophie Vanhoonacker (2016). 'Europe as a Global Actor: Searching for a New Strategic Approach', *Journal of Common Market Studies Annual Review of the European Union in 2015*, 54 (supplement), pp. 204-217.
- Quille, G. (2009), 'The Lisbon Treaty and its implications for CFSP/ESDP'. Directorate General for External Policies of the Union, Policy Briefing, 1
- Rid Thomas & McBurney Peter (2012) *Cyber-Weapons*, *The RUSI Journal*, 157:1, 6-13
- Robinson, Colin, 'The European Union's "Headline Goal"', archived at the Wayback Machine, Centre for Defence Information, May 23, 2002
- Robinson, Neil, Agnieszka Walczak, Sophie-Charlotte Brune, Alain Esterle and Pablo Rodriguez. Stocktaking study of military cyber defence capabilities in the European Union (milCyberCAP): Unclassified Summary. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2013. http://www.rand.org/pubs/research_reports/RR286.
- Rutten, M. (Ed.). (2001). *FROM ST-MALO TO NICE: European defence: Core documents* (pp. 8-9, Rep.). European Union Institute for Security Studies (EUISS). Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/resrep06989.7>
- Schelling, Thomas C. *Arms and Influence*. New Haven: Yale University Press, 1966
- Simms, Jennifer E. "Understanding Friends and Enemies." In *Transforming US Intelligence*, edited by Jennifer E. Simms and Burton Gerber. Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2005.
- Smith, Karen E. (2013). 'The European Union and the Politics of Legitimation at the United Nations', *European Foreign Affairs Review*, 18 (1), pp. 63-80.
- Smith, Karen E. (2014). 'European Union Foreign Policy in a Changing World', 3rd edition. Cambridge: Polity Press.

Smith, Karen E. (2017) 'A European Union global strategy for a changing world?' *International Politics*. ISSN 1384-574

Stahl B et al (2004) 'Understanding the Atlantist-Europeanist divide in the CFSP: Comparing Denmark, France, Germany and the Netherlands', *European Foreign Affairs Review* 9.3, σελ. 427-441

Stan, A. D. (2017) 'From Enhanced Cooperation to PESCO, a Nexus to Shape CSDP'S Future', *Annals of the Constantin Brancusi University of Targu Jiu-Letters & Social Sciences Series*, pp. 125–129. Available at:
<http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=aph&AN=127696796&site=ehost-live>
 (Accessed: 19 November 2018)

Symantec Corporation, *Internet Security Threat Report 2013, Volume 18*

Taliaferro, Jeffrey W. "Neoclassical Realism and Resource Extraction: State Building for Future War" In *Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy*, by Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman and Jeffrey W. Taliaferro, 194-226. New York: Cambridge University Press, 2009.

Thomas, Daniel C. (2012). 'Still Punching below its Weight? Coherence and Effectiveness in European Union Foreign Policy', *Journal of Common Market Studies* 50 (3), pp. 457-474.

Tocci, Nathalie (2015). 'Towards an EU Global Strategy', in Antonio Missiroli, ed., *Towards an EU Global Strategy: Background, process, references*. Paris: European Union Institute for Security Studies.

Tocci, Nathalie (2016). 'The Making of the Global Strategy', *Contemporary Security Policy*, 37 (3), pp. 461-72.

UK (2010). HM Government, 'A Strong Britain in an Age of Uncertainty: The National Security Strategy', Cm 7953, October.

Van Ham, Peter (2016). 'The EU's "Caoutchouc" Strategy: Something for Everyone', *The International Spectator*, 51 (3), pp. 22-23.

Wagner, Wolfgang and Rosanne Anholt (2016). 'Resilience as the EU Global Strategy's new leitmotif: pragmatic, problematic or promising?', *Contemporary Security Policy*, 37 (3), pp. 414-30.

Wallace, William (forthcoming)., 'European Diplomacy since the Cold War: How ambitious? How inhibited?', *British Journal of Politics and International Relations*.

Walt, Stephen M. *Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press, 1987.

Waltz, Kenneth. *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill, 1979

Wetzel, Anne and Jan Orbie (2011). 'With Map and Compass on Narrow Paths and through Shallow Waters: Discovering the Substance of EU Democracy Promotion', *European Foreign Affairs Review*, 16 (5), pp. 705-725.

Επίσημα Κείμενα

Council of the European Union (2016). 'Implementation Plan on Security and Defence', 14 November, document no. 14392/16.

Council of Foreign Ministers (1992). 'Report to the European Council in Lisbon on the Likely Development of the Common Foreign and Security Policy (CFSP)', Annex to the Conclusions of the Presidency, Lisbon, European Council, 26-27 June, EC Bulletin no. 6.

European Commission (2012), Cyber Security strategy of the European Union: An open, safe and secure Cyberspace, available at <http://ec.europa.eu/digital-agenda/en/news/eu-cybersecurity-plan-protect-open-internet-and-online-freedom-and-opportunity-cyber-security>

European Commission (2013). 'Action Plan for Resilience in Crisis Prone Countries 2013-2020', SWD (2013) 227, 19 June.

European Commission (2014). Directorate-General for Research and Innovation, 'A Global Actor in Search of a Strategy: European Union Foreign Policy between Bilateralism and Multilateralism'. European Commission document EUR 26572 EN.

European Council (1988). 'Declaration by the European Council on the International Role of the European Community (The Rhodes Declaration), Rhodes, 3 December 1988', document no. 2/17, in Christopher Hill and Karen E. Smith, eds, *European Foreign Policy: Key Documents* (London: Routledge, 2000), pp. 149-51.

European Council (2013). Conclusions, 20 December 2013, document EUCO 217/13 (<http://europa.eu/globalstrategy/en/european-council-conclusions-december-2013>).

European Council (2015). Conclusions, 25-26 June, document EUCO 22/15 (<http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-22-2015-INIT/en/pdf>).

European External Action Service (2015). 'The European Union in a Changing Global Environment: A more connected, contested and complex world', 25 June (<http://europa.eu/globalstrategy/en/strategic-review-european-union-changing-globalenvironment>).

European Union (2003). 'A Secure Europe in a Better World: European Security Strategy', Brussels, 12 December.

European Union (2008). 'Report on the Implementation of the European Security Strategy', European Union, 'Report on the Implementation of the European Security Strategy – Providing Security in a Changing World', Brussels 11 December, document S407/08.

European Union (2016). 'Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy' (http://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/eugs_review_web.pdf)

Ηλεκτρονικές πηγές

ACHIAGA, M. D. M. N., 2018. *Enisa and a new cybersecurity Act*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK

"[http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI\(2017\)61](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI(2017)61)

4643" [European Parliament Think Tank](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Commission, E., 2018. *EU budget: Commission proposes €9.2 billion investment in first ever digital programme*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/eu-budget-commission-proposes-eu92-billion-investment-first-ever-digital-programme>" [European Commission](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Commission, E., 2018. *Europe 2020 strategy*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/europe-2020-strategy>" [European Commission](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Council, E., 2018. *EU to create a common cybersecurity certification framework and beef up its agency – Council agrees its position*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/06/08/eu-to-create-a-common-cybersecurity-certification-framework-and-beef-up-its-agency-council-agrees-its-position/>" [European Council](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

database, E. C. P. r., 2017. *State of the Union 2017 - Cybersecurity: Commission scales up EU's response to cyber-attacks*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-3193_en.htm" [European Commission Press release database](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Dotzauer, E., 2014. *European Commission - Cybersecurity Strategy of the European Union: An Open, Safe and Secure Cyberspace*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/european-commission-cybersecurity-strategy-european-union-open-safe-and-secure-cyberspace>" [CYBERSECURITY CAPACITY PORTAL](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

EUROPOL, 2018. *EUROPEAN CYBERCRIME CENTRE - EC3*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://www.europol.europa.eu/about-europol/european-cybercrime-centre-ec3>" [EUROPOL](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Lord, N., 2018. *What is the NIS Directive? Definition, Requirements, Penalties, Best Practices for Compliance, and More*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://digitalguardian.com/blog/what-nis-directive-definition-requirements-penalties-best-practices-compliance-and-more>" [DIGITAL GUARDIAN](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Schwartz, M. J., 2016. *Europe Passes Landmark Cybersecurity Law*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://www.databreachtoday.asia/europe-passes-landmark-cybersecurity-law-a-9244>" [DATA BREACH](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Security, E. U. A. f. N. a. I., 2005-2018. *About ENISA*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: [European Union Agency for Network and Information Security](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Seger, A., 2018. *Enhanced cooperation on cybercrime: a case for a protocol to the Budapest Convention*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://www.ispionline.it/en/pubblicazione/enhanced-cooperation-cybercrime-case-protocol-budapest-convention-20964>" [ITALIAN INSTITUTE FOR INTERNATIONAL POLITICAL STUDIES](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Team, C. T. & C. B., 2018. *NIS Cooperation Group*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/nis-cooperation-group>" [European Commission](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Team, C. T. & C. B., 2018. *Proposal for a European Cybersecurity Competence Network and Centre*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/proposal-european-cybersecurity-competence-network-and-centre>" [European Commission](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Union, C. o. t. E., 2014. *EU CYBER DEFENCE POLICY FRAMEWORK*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK

"http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/sede/dv/sede160315eucyberdefencepolicyframework_/sede160315eucyberdefencepolicyframework_en.pdf" [Council of the European Union](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Council, E., 2018. *Reform of cybersecurity in Europe*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://www.consilium.europa.eu/en/policies/cyber-security/>"

[European Council](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Fruhlinger, J., 2018. *What is WannaCry ransomware, how does it infect, and who was responsible?*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK "<https://www.csoonline.com/article/3227906/ransomware/what-is-wannacry-ransomware-how-does-it-infect-and-who-was-responsible.html>" [CSO FROM IDG](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Thomson, I., 2017. *Everything you need to know about the Petya, er, NotPetya nasty trashing PCs worldwide*. [Ηλεκτρονικό]

Available at: HYPERLINK

"https://www.theregister.co.uk/2017/06/28/petya_notpetya_ransomware/" [The Register- Biting the hand that feeds IT](#)

[Πρόσβαση 7 Δεκέμβριος 2018].

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
ανάπτυξης

Ε.Π.
**ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΔΗΜΟΣΙΟΥ
ΤΟΜΕΑ**
NSRF
IOWEY

ΕΣΠΑ
2014-2020
ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (ΕΣΔΔΑ)

Πειραιώς 211, ΤΚ 177 78, Ταύρος

τηλ: 2131306349 , fax: 2131306479

www.ekdd.gr